Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 186 (14908) 1992 чылдың сентябрь 25, пятница

Солунга ат салган шагы 24. 35. Чагыдар өртээ 10 кон. Салар өртээ 1 рубль

ЫДЫКТААН ЧОНУН ОЛ УТПАС

Делегейниң сарыг-шажынынын эң улуг дужаалдыг баштынчызы, делегей чергелиг күрүне ажылдакчызы, Ыдыктыг Улуг Башкы 14 дугаар Далай-Лама Тензин Гьяцонун Тыва Республикага аалдаашкынынын доозулганына холбаштыр парлалга конференциязы ТР-ның Дээди Совединин хуралдаар залында сентябрь 23-те болуп эрткен. Аная республика солуннар редакцияларынын болгаш телерадиокомпаниязының журналистери киришкен.

Парлалга конференциязын эрттирип тура, Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдей Тыва Республиканың Чазаанын, Президентинин болгаш Дээди Совединин мурнундан Чыраткылыг он дөрттү Далай-Ламаның Азия үрээ — Тыва черге чон-биле ужуражып турганын база өске-даа албанның ажыл-херээн Тываның ажыл-ишчилеринге делегерегей чыраткаңы дээш республиканың, районнуң парлалга ооң шаарынга, телерадиокомпаниязынга база журналистерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Бүгүдеге хүндүткелдиг, Ыдыктыг, Чыраткылыг Улуг Башкы Далай-Ламаның Тыванга келгени бурунгу Тывадан бээр бөгүнге чедир чурттаг келген тыва улустың төөгүзүнге уттундурбас улуг болуушкын болур. Хамык ужуп Ыдыктыг Далай-Ламаны көрүп, ооң кеткен хевингe дээш, тейлеп алырында эвес, а оон соонда кижилериниң сагыш-сеткилинге, шажын-чүдүлгезинге буянныг чоруктун артын каары. Тыва Улуг Башкы Далай-Ламаны чалаар деп күзел кажан Россия Федерациязының Дээди Совединин IV съездизи Москва хоорайга болуп турда төрүттүгген чүве. Ынчан бис Президент Ш. Д. Ооржак-биле дугурушкаш, Ыдыктыг Далай-Ламаны Тываже чалаар деп шиитпирлээн бис. Ынчан сарыг-шажынның эң улуг дужаалдыг Башкызы, Чыраткылыг Далай-Лама Москвага турган. Оон-биле ужуражып чугаалашканыныс соонда, оон кажан Тывага аалдап келири билдинмес турган. Оон соонда сентябрь 2-де Бишкек хоорайга оон-биле ужуражканым түнелинде, сентябрь 19-та Тывага келирин үзе дугуруушкан бис. Ынчангаш хуусаа эвээш-даа болза, аная белеткелди шыдаар шаавыс-биле кылдывыс. Ынчангаш баштайгы ужуражылга республиканың хөгжүм-шин театрының мурнунда шөлге болган. Аная чүгле Кызылдың эвес, а республиканың чоок-кавы районнарындан улустар киришкен деп чүве билдингир. Аная чыылган чон чүдүүр-чүдүвезинин хоостуун, сагыш-сеткил талазы-биле хай-бачыдын чайладып, боттарынга эки күзээшкинне-ни бодап, Ыдыктыг Далай-Ламага чүдүп, тейлеп, шупту олурупкаш, бот-боттарындан өттүнүп чүдүп турары дээрге-ле сарыг-шажынның чүдүүр-чүдүвезинин хоостуун, оон өскүүн эгелээнин бадыткап турар дээрзин Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдей журналистерге чугаалаан.

«Кижиде кол-ла чүүл болза бодун боду тиилеп алыры болур ужуулуг» деп Ыдыктыг Далай-Ламаның чугаазы бөстү бодандырар апаар. Шынап-ла, бачыттыг үүлгедиглиг чоруктан адырлар дизе, кижи бодун тиилээр, аная удур бодун өөредир. Чырык-чаагай амыдралды шын билип, чоннун оруун чаңдайн бар чыдар кижилерге кара сагыштыг кижилер шаптык катпас ужурлуг, бир эвес шаптыктан, багай сагыш кылгаш шыдавас болза, оон чайлап чорааны-ла дээре. Кижилериң чүдүлгези дээрге-ле боттарының хосталгазыдыр. Оны сагыш-сеткилдиң хостуун суртаалдаары чугула. Шынап-ла, кижиниң сагыш-сеткилинге, иштики өөнүн ханы билип алыры кижиге эң-не үнелиг эртине ол-дур. Богда бурган мурнунга кижи бүгү талазы-биле кижизиг сагыш-сеткилин утпас ужурлуг. Сагыш аарыы, човулан, бачыт база кижилерден чарлып болбас. Оны ажарыы, тиилээри кижилериң боттарындан хамааржыр.

Улуг Башкы Далай-Лама бедик тудуп, оон адаа-биле бурунгаар чүткүүрүвүс, ажыл-херээвис-даа судалдашкан Тыва Республиканың Түгүн ыдыктан бергени бүгү тыва чоннун сагыш-сеткилин көдүргени, ыдыктааны болур. Кажан Ыдыктыг Далай-Лама Чадаанының Үстүү хүрээзи турган черге баргаш, оон соонда чөөн-хемчикчилер-биле ужурашкан үеэзинде оон сагыш-сеткили улам көдүрүп, сарыг-шажын, чүдүлге дугайында чугаазы бедик утка-шынарлыг, хаңы болуп турганын Дээди Совединин Даргазы демдеглээн.

Чыраткылыг Далай-Лама Тывада туттунуп турар хүрээлерге база четкен. Ол Улуг-Хемнин ол чарында болгаш аэропорт чоогунда хүрээ туттунар черлерге баргаш, оларны ыдыктап, чүдүлаларны кыпсып каан. Ынчаарга ол хүрээлериниң материал-техниктиг баазаларын быжыглаарынга, өске-даа акша-тегерик талазы-биле дузаны Тыва Республиканың Чазаа дузалаар апаар. Ол ышкаш 1993-1995 чылдарның иштинде Тыва Республиканың Чазаа биле 14 дугаар Далай-Ламаның Чазаанның аразында культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кады ажылдажылганың дугуржулгазын чарганы Тываның төөгүзүнге база бир улуг болуушкын дээрзин К. А. Бичелдей айыткан. Сарыг-шажынны нептередир, аная ажылдаар кадрларны белеткээр талазы-биле чүгүлге хемчегдерни Чазак чери ап турар. Амгы үеде Улан-Удэ хоорайда он кижи өөренип турар. Моолдун Улан-Батор хоорайже 5 бичии оолдарны өөредип чорудар. 1993 чылда 10 хар чедир назылыг бичии оолдарны, 15 кижини Индияда шажын школазынче өөредип чорудар. Ол ышкаш Тибеттин шажын школазынче база 10 бичии оолларны өөредири-биле аътқарар. Бо дээрге шаанда шажын-чүдүлгени феодализмниң бүжар артыкчызы, хуурмак чорук дээш ТАР-ның чамдык удуртукчуларының үзүткан чок кылып казын үүлгедиглериниң ужуу. Ам харын үттүндүрген чаңчылдарывысты, өзулалдарывысты, сүзүглелдериви-сти катап тургузуп эгелээнивис амыдыралдан көстүп турар дээрзин Дарга онзалап демдеглээн.

Чырык чер кырынга тайбын дээш демисели дээш Нобель шанналын алган, Америкада, Европада болгаш өске-даа чурттарда эң-не хүндүлүг кижи 14 дугаар Ыдыктыг Далай-Лама амгы үеде Индияның Дхарамсада ажылдап, чурттап турар. 57 харлыг Улуг Башкы боду арай аарыксап-даа турган болза, тыва черни, тыва чонну көрүп, таныш, хүндүлеп, ажыралдажып, оларга бүянныг мөргүлүн кылып, улуг дузаны көргүзүп келгени бистиң төөгүвүске, амыдыралывыска улуг, уттундурбас болуушкын болуп артар дээрзин К. А. Бичелдей чугаазында айыткан.

Оон соонда журналистер хөй саныг айтырыгларны Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейге салган болгаш делегерегей харыны алганнар.

Тыва Республиканың Чазаа биле 14 дугаар Ыдыктыг Далай-Ламаның Чазаанның аразында культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле 1993-1995 чылдар үеэзинде кады ажылдажылгазының дугуржулгазында Тыва Республиканың Чазаа дээш Президент Ш. Д. Ооржактың, Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейниң болгаш Далай-Ламаның Чазаа дээш XIV Далай-Ламаның бо чылдың сентябрь 22-де ат салгылаан дугуржулгазының сөзүглелин номчукчуларга таныштырардыр бис.

ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КҮРҮНЕ ТҮГҮН ЫДЫКТАП ТУР

«Талалар» деп адаар ийи талаларының аразында найыралчы харылзаалары быжыглаар күзелди деңге удуртулга болдургаш, күрүнелер аразында культура болгаш шажын-чүдүлге харылзааларын ханыладырыга эң чугула ужур-дузалыын барымдаалааш, хүндүткелдиг база кижиниң мөзү-шынарының үнелиинин негелделерин удуртулга кылгаш, дараазында чүүлдер дугайында дугуржулганы чарган.

БИРГИ ҮҮЛ

Ниити үүлдер

1. Богда шажының катап тургузар болгаш Тыва Республиканың чүдүлгелиг хамаатыларының шажычы негелделерин хандырар сорулга-биле Тывага культура база шажын-буян дуза өөредир талазы-биле ийи талалыг харылзааларны талалар доктаадыр эгелээр болгаш хөгжүдер.

2. Харылзааларны углап Сөшкарар болгаш ханыладыр сорулга-биле талалар боттарының төлээлери кылдыр: Тыва Республиканың талазындан күрүне секретары — ТР-ның Президентизиниң болгаш Чазак чагыргазының удуртукчузу Владимир Салчакович Очур-оолду, Далай-Ламаның Чазаанның талазындан Чыраткылыг Башкының Хамаарышпас чурттарда, Моолда база Прибалтикада төлээзи доктор Наванг Рабгиалды төмүйлаан.

3. Боттарының бүрүн эргелиг төлээлериниң күүрүү-биле талалар эргежок чугула таварылгаларда база дугуруйканың ёзугаар бо Дугуржулганың бирги үүлүнде айыткан кады ажылдажылганың айтырыгларын чугаалажып, дугуржуру-биле доктаамал ужуражып турар болгаш делегациялар солчур.

ИЙИГИ ҮҮЛ

Талалардың дугуржуру болза:

1. Культура болгаш шажын талазы-биле: культура болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле кадрлар белеткээринге деткижер. Эртем организацияларының база культура албан черлериниң, чогаадыкчы эвилелдериниң болгаш шажын ажылдакчыларының база организацияларының аразында шуут дорт харылзааларны доктаадып тургускаш, ханыладырыга дуза чедирер.

2. Улусчу медицина талазы-биле: эмнелге, эң ылаңгыя тибет эмнелге албан черлериниң аразында кады демнежилгени быжыглаар болгаш хөгжүдер.

ҮШКҮ ҮҮЛ

Далай-Ламаның талазындан:

Тыва улустың база Тываның чүдүлгелиг хамаатыларының дилеглерин хандырар шажын хүрээлерин болгаш даңаннарны катап тургузарынга Тыва талага эргежок чугула дузаны көргүзер. Тываның сарыг-шажычыларынга шажынның демдектерин болгаш номнарын халаска бээр. Кадрлар белеткээринге база Тываның чүдүлгелиг хамаатыларының шажычы негелделерин хандырарынга эргежок чугула өске-даа адырлар дуза чедирер болгаш мөргүл кылып чоруурун-биле кижилер хуузунда Индияга азы Тибетке баарынга дузалаар.

Тывага турарының хуусааларын дугурушканын ёзуруштаканын бирги бригаданы тургустувус. Ол шеверлекчилер акша ажылдан акшаны-ла, ажылды эчизинге чедирбейн, оны аашкаш, чана бергеннер. Кадрлар чедишпезиниң үүжүү олдур ийин.

Сөөлгү үениң бир берге айтырыг тудуг материалдарының кадагалал-камгалалы боон турар-дыр. Чуртталга бажыннарын болгаш социал-культура объектилерин-даа белен кылдыр тудуп каврга, оларның шиилин, курраг штукатуразын, электри херекселлерин болгаш өске-даа үүлдерин оорлаар чорук кедерээн. Ол хамаанчок, бригадирлерге аппарып хүлээдип берген материалдар безин чидер, чедишпес болур таварылгалар хөй. Ынчангаш тудуттарны дужаарда катап шилдээр, чедир кылыр таварылгалар турун кээр. Тудуг бүрүүнге танныыл тудары амгы үеде дыка берге болгай, бистер ол хамаанчок, контора ажылдакчыларының санын кызырар үүжүрга таварыштывыс. Ынчангаш эрги ыяш бажын — конторавысче көшкеш, чазын «Убсанур» ассоциациясынга хөлезиге бээр деп администрацияга дугуруштувус. Оон кирген акшаа-биле ажылдакчыларның социал айтырыын шиитпирлээринге ажыглаар апаар.

Черле ынчаш бисте социал айтырыгны шиитпирлээри эң чугула сорулга боон турар. Ындыг арга-биле кадрларны коллективке тудуп, быжыглаар болгаш оларны амыдырал-чуртталгазын экижидип болдуруп херек кырында көрүп тур бис. Дузалал ажыл-агыйлыыс дыка улуг деткимчени берко турар. Кызыл районнуң холушкак садыг-черге-биле дугуржулга кылгаш, оон бирги чергенин барзаңкарын, азыр-чем-даа аймаан боттарывыстың ажыдып алган магазинивисте таарымчалыг өртектер-биле садып турар бис. Чамдыкта ажылчыннар оон оларны соонда төлээри-биле бижидип ап-даа турарлар. Эрткен чылын бежен хаванны соккаш, ажылдакчыларга садып-саарган. Бо чылын тараан картошкавыс база чаагай болган. Ону ажаап алган бис. Амгы үеде элээн каш инек болгаш бир кодан хой-ешкүнү азырап турар бис. Чоокта чаа «Y. Шынаа» совхозка баргаш, элээн хөй ешкүнү алыр болдувус. Малга чаа кыштагны таарымчалыг болзун дээш «Чодураа» совхозтуң девискээринде тудуп турар бис. Ол ажыл-агыйга чер дээш чогуур төлевирни бээр апаар. Ийи-үш чыл мурнунда организастап тургускан дузалал ажыл-агыйлыыс элээн быжыглыг, ылаңгыя келир чылын боттуг түнелдерин бериа эгелээриге бүзүрөй турар бис. Бут кырынга турып, быжыга бээр болзувуса, район иштинге тудуг ажылын чедишкиниг чорудып болур бис. Бистиң коллектививис ажылдакчылары аная бүүреяшаан ажылдап тударлар.

Алдын-оол САЛЧАК,
Тес-Хемниң АКМК-ының начальниги.

ЧАГЫКЧЫЛАРНЫҢ БОТТАРЫНДАН ХАМААРЖЫР

Тес-Хемниң ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаан колонназы бо чылдың эрткен сес айларында бодуунуң күжүү-биле 455 мун рубльдин тудуг-монтаж ажылдарын кылып чоруткан. Ол дээрге районнуң беш совхозунда чуртталга бажыннары болгаш Хомушку Чургүй-оол аттыг совхозта уруглар сады, Самагалдайда спорт залы болгаш «Таңды-Сыны» совхозта хөй олуттуг улуг клуб-тур. Кол керээлиг ажылдарның хемчээли болгаш тудуг-монтаж ажылдарын алырга эрткен чылдың чогуур үеэзинден дыка кылырлган — 30 хуу эвээш болганын түнелдер көргүзүп турар.

«Байдал чүге ынчан барганыл?» деп айтырыг бисти дүүредип турар. Бо хүннерде ажыл чорун турар тудуглар дээрге колдуунда-да эрткен чылдарда эгелеп каан объектилер-дир. Хамык ужур чагыкчыларның, чижээ, районнуң совхозтарының кылып күүсеттирген тудуг-монтаж ажылдары дээш төлевир киирер аргазының чок апарганында боон турар. Бүдүүлге харылзаалавының үстүп үрелгениниң үүжүү база халдап турар. Бистиң АКМК-ның тудуг материалдары-биле хандырыкчылары база харылзаазын баксыраткан деп ажыл-биле чугаалаар керек. Оон аңгыда районнуң ажыл-агыйлары чаа-чаа тудуглар кылдыравының аргыгларын база киирбестээн. Оларның удуртукчуларының чугаалаан тудары-биле алырга, тудуг-монтаж ажылдарының болгаш тудугларының боттарынын-даа өртек-үнезинин улгатканы оларны чагыг кылбазынче албадап турар. Чижээ, оон мурнунда чылдарда ийи-ийи аал иштиг чурттаар бажыннарның иштиг өртээ 89 мун рубль турган болгай. Амгы үеде ындыг бажыннарны туттургаш, совхозтар 1 миллион 200 мун рубльди төлээр апарган. Моны ап көөрге, совхозтарның бергеден турары шын-даа ышкаш сагындырар-дыр. Ынчалза-даа оларда боттарының продукциязын садып-саарган, күрүнеге сатканда акшаны ажыллап эптар аргаларны бар деп бодаар мен. Амгы үеде чугаалаан турарывыс ышкаш, ажылгыр-тывынгыр, саарлыычал чорук керек. Бир эвес ындыг эвес болза, мурнунда шагда ышкаш, күрүнеден-не дуза эрел, диленип-колданыр үеэвис эрткен болгай.

Бистиң коллективке бо чылдың эгезинден бээр база улуг бергелер таварышкан. Ол дугайын ажыл-херектиг четпес чорун турарының сыдаа кылыр дээш эвес, харын ону канчаар ажып эртен турарывысты чугаалаары-биле айтып тур мен. Январь болгаш февраль айның ажыл төлевирни биске район банкызы үүгле апрельге бээр аргалыг болганын чугаалаарга-ла, билдине бээр-дир. Бистиң чагыкчыларывыс болур совхозтарның сан-хөө бүйдалының баксыраанынан олар, банкыже акша шилчитпейн турун бергеен. Районнуң беш совхозу каттышкаш, ниитизи-биле биске барык чартык миллион рубль өрелиг апарганнар. Ол аразында бистиң АКМК-ыс бодунуң талазындан тудуг материалдары дээш бээр акшавыс база чок турган. Үүге дээрге бо чылдың июль айдан эгелээш, тудуг материалдары дээш төлевирни үүгле баш удур шилчидип, төлээнде ам оларны бээр кылдыр чурумчүткаңы билдингир болгай. Банкыда бистиң счётта акша шүүт чок турган. Эвээш-биче акша биске келиргедаа, ону бистиң өрелекчилеривис дораанна банкыдан үштүп аппаар. Оларда ындыг эргежок бары билдингир. Оон түнелинде чамдык материалларны бо чылын июль-август айларда безин албаан бис. Ындыг болгуча тудуг канчан черле шуудзар боор.

Бо чылын ажыглалга кирген тудуг колдуунда чок дөгүгаалаан болур. Ол үүгле бистен база хамаарышпас боон турар. Чижээ, белеп кылдыр тудуп-даа каар болзувусса, чуртталга бажыннарын ажыглалга киирери дыка саадап турар. Сантехникиг ажылдар болгаш электри чырыын киирери үрүлчү озалдадып келген. Монтажчыларга төлевир база улгаткан, дарый санажыптар акша-хөреңги база чок болгулаар. Бистер чамдык тудуглар дүргедедиря-биле өскээртен келген кижилерден бригада тургузуп алгаш, ажылдадыр-даа тудувус. Бир мындыг таварыла болгаш Бистер кылып турар үүлүг тудуувустуң бирээзи Х. Чүргүй-оол аттыг совхозта уруглар садигинге ындыг бир бригаданы тургустувус. Ол шеверлекчилер акша ажылдан акшаа-ла, ажылды эчизинге чедирбейн, ону аашкаш, чана бергеннер. Кадрлар чедишпезиниң үүжүү олдур ийин.

Сөөлгү үениң бир берге айтырыг тудуг материалдарының кадагалал-камгалалы боон турар-дыр. Чуртталга бажыннарын болгаш социал-культура объектилерин-даа белен кылдыр тудуп каврга, оларның шиилин, курраг штукатуразын, электри херекселлерин болгаш өске-даа үүлдерин оорлаар чорук кедерээн. Ол хамаанчок, бригадирлерге аппарып хүлээдип берген материалдар безин чидер, чедишпес болур таварылгалар хөй. Ынчангаш тудуттарны дужаарда катап шилдээр, чедир кылыр таварылгалар турун кээр. Тудуг бүрүүнге танныыл тудары амгы үеде дыка берге болгай, бистер ол хамаанчок, контора ажылдакчыларының санын кызырар үүжүрга таварыштывыс. Ынчангаш эрги ыяш бажын — конторавысче көшкеш, чазын «Убсанур» ассоциациясынга хөлезиге бээр деп администрацияга дугуруштувус. Оон кирген акшаа-биле ажылдакчыларның социал айтырыын шиитпирлээринге ажыглаар апаар.

Черле ынчаш бисте социал айтырыгны шиитпирлээри эң чугула сорулга боон турар. Ындыг арга-биле кадрларны коллективке тудуп, быжыглаар болгаш оларның амыдырал-чуртталгазын экижидип болдуруп херек кырында көрүп тур бис. Дузалал ажыл-агыйлыыс дыка улуг деткимчени берко турар. Кызыл районнуң холушкак садыг-черге-биле дугуржулга кылгаш, оон бирги чергенин барзаңкарын, азыр-чем-даа аймаан боттарывыстың ажыдып алган магазинивисте таарымчалыг өртектер-биле садып турар бис. Чамдыкта ажылчыннар оон оларны соонда төлээри-биле бижидип ап-даа турарлар. Эрткен чылын бежен хаванны соккаш, ажылдакчыларга садып-саарган. Бо чылын тараан картошкавыс база чаагай болган. Ону ажаап алган бис. Амгы үеде элээн каш инек болгаш бир кодан хой-ешкүнү азырап турар бис. Чоокта чаа «Y. Шынаа» совхозка баргаш, элээн хөй ешкүнү алыр болдувус. Малга чаа кыштагны таарымчалыг болзун дээш «Чодураа» совхозтуң девискээринде тудуп турар бис. Ол ажыл-агыйга чер дээш чогуур төлевирни бээр апаар. Ийи-үш чыл мурнунда организастап тургускан дузалал ажыл-агыйлыыс элээн быжыглыг, ылаңгыя келир чылын боттуг түнелдерин бериа эгелээриге бүзүрөй турар бис. Бут кырынга турып, быжыга бээр болзувуса, район иштинге тудуг ажылын чедишкиниг чорудып болур бис. Бистиң коллектививис ажылдакчылары аная бүүреяшаан ажылдап тударлар.

Алдын-оол САЛЧАК,
Тес-Хемниң АКМК-ының начальниги.

К. И. Комбуну Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Клара Ивановна Комбуну Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы **К. Бичелдей**

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 16.

Н. Б. Дьяковту Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Николай Борисович Дьяковту Тыва Республиканың үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы **К. Бичелдей**

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 16.

Тыва Республиканың Күрүне суддезиниң болгаш Күрүне тугунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күрүне суддезиниң, Тыва Республиканың Күрүне тугунуң хевир-дүрзүлерин болгаш Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында дүрүмнү бадылаар.

2. Бо доктаалды 1992 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп күштүг болдурар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДАРГАЗЫ К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1992 чылын сентябрь 17.

Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өөнүг дөрт-булуң өөс болур. Туктуң сывының чаныдан өстүн үстүку болгаш адаккы үштарындан үш-булуңнал-чак ак болгаш ак-көк өөнүг куржаангылар чоруткан болур. Ак-көк өөнүг куржаангылар уткужуп келгеш, туктуң сывын дургаар, оон ортузунга чоокшуладыр чангыс өөнүг апаар. Аная чергелештир туктуң үстүнде болгаш адаандан ак өөнүг куржаангылар чоруткан болур.

Туктуң солагай талазының үстүнде болгаш адаандан чоруткан үш-булуңчугаш алдын (сарыг) өөнүг болур.

Туктуң калбаа 1 метр, узуну 2 метр 1:2.

Туктуң сыр чаныдан чоруткан ак куржаангыларның уткушкан черинге чедир хемчээли туктуң узунунуң үштүн бир кезин болур. Туктуң сыр чаныдан чоруткан көк куржаангыларының хемчээли туктуң калбааның оң сезинин бир кезин болур. Туктуң ортузу-биле оон узунун дургаар чоруткан ак өөнүг куржаангыларының даштыкы кыдыгларының хемчээли туктуң калбааның алдызының бир кезин болур.

2. Тыва Республиканың Күрүне тугун:

— Тыва Республиканың Дээди Соведи турар бажынга, Тыва Республиканың Чазаа турар бажынга болгаш Тыва Республиканың Президентизин орар бажынга;

— улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш тус чер чагыргазы турар бажынларга;

— Тыва Республиканың өөчүү болур агаар болгаш суг судноларынга;

—Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының болгаш Тыва Республиканың Президентизинин албан хаар кабинеттеринге доктаамал тургузар.

3. Тыва Республиканың Күрүне тугун:

— сессия эрттирип турар үеде Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязы боон турар бажынга;

— сессия эрттирип турар үеде улус депутаттарының чер-чер Советтериниң сессиязы боон турар бажынга;

— албан өзүзу-биле турган, шажын чаңчыл өзулалдарын хөгжүдеринге, хуурактарны база тибет медицинаның эге үндезиннерин хөгжүдеринге дузалажыр-биле шажын албаныының 3 кижизин чорудар. Ынчаарга чалатканнарның көрии болгаш хандырылгазын хүлээп ап турар тала харылаар.

1993 чылда 15 аныяк оолдарны Индияның шажын болгаш тускай школаларынга узун хуусаада өөредири-биле хүлээп алыр. Ынчаарга ол өөренікчилерни ынай-бээр чоруурун чорудып турар тала, оларның Индияга турарын хүлээп ап турар тала харылаар.

ДӨРТКҮ ҮҮЛ

Тыва Республиканың талазындан:

Шажынны база культураны шаптаваазын чокка хөгжүдерин хандырар, на-ным шажынга катап төөгүгүшеннге дузалаар.

Арга-шиитки көрүп турган, сарыг-шажынның хүрээлерин тудуп база эде кылырынга сан-хөө, материал-техниктиг хандырылгазынга дузалаар.

Тываның сарыг-шажын ниитилелдеринге ажылдаары-биле шажын чүдүлге ажылдакчыларын өөредиринге болгаш белеткээринге сан-хөө бала өске-даа дузаны чедирер.

Бо дугуржулга ийи таланың дээди органнары ат салган бадылаан соонда күштүг болуп эгелээр. Бир-тээ, аттар салдынган болганда, бо Дугуржулга күштүг болуп эгелээн.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. Бичелдейнин журналистер-биле парлалга конференциязы организастыр байдалга болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш хамаатыларның административтиг харыысалгазын күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш хамаатыларның харыысалгазын күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1. Паспорт системазының чурумун хажытканы дээш торгаал онаарының дараазында хемчээлин доктаадыр:

1. 1. Паспортту кайы хамаанчок эдилээш, ону чидирикеин дээш 500 рубль хемчээлдиг торгаал онаар;

1. 2. Бүгү хамаатыларның даштыкы чоруурда ажыглаар паспортун кайы хамаанчок эдилээш, ону чидирикеин дээш 500 рубль хемчээлдиг торгаал онаар;

1. 3. Паспорт чидирген дугайында меге медеглел кылгаш, хоойлута удур чорук кылып паспорт алыр болза, 1000 рубль хемчээлдиг торгаал онаар.

1. 4. Ам күштүг боон турар хоойлужудулганы хажыдып, ийзы-бүрү саарылгалар кылыры-биле өске кижиниң паспортун бир өске хамаатыга дамчыдыр бээр база ону ажыглаар болза, 1000 рубль хемчээлдиг торгаал онаар.

2. Административтиг корум-чурум үрээшкиниериниң материалдарын ону үүлгеткен черинин аайы-биле иштики херектериниң девискээр аайы-биле органнарының паспорт салыырларының начальниктери үш хонук хуусаа иштинде сайгарып көөр.

3. Торгаал онаарының база ону төледириниң чурумун, а ол ышкаш штраф онааганының дугайында доктаалдарга хамаарыштыр хомудал киирерде административтиг корум-чурум үрээшкиниериниң дугайында ам күштүг боон турар хоойлужудулганы өзугаар чорудар.

4. Тыва Республиканың административтиг хоойлужудулганын хүлээп алгыже чедир бо доктаал күштүг болур.

5. Солунга парлаттынган үеэзинден эгелеп бо доктаал күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1992 чылдың сентябрь 17.

ДӨВЕЛГҮ ШАКТА

ЛИМА. Перунуң барык бүгү девискээринде маонсчи организация хөделип турар. Сөөлгү 12 чыл дургузында чажыт ол организацияның кылган ханыг үүлгедиглериниң дугайында Перунуң иштики херектер министерствозу дыңнаткан. Маонсчи өлүрүкчүлериниң дерзин үүлгедиглериниң түнелинде сөөлгү он ийи чыл дургузында Перунун 27 мун хамаатылары өлүрткен. Ынчангаш чурттаа өлүрүкчү болгаш үргедкчи үүлгедиглерге удур эң-не шыңгыы хемчегларын ап чорударын медеглелде айыткан.

ПЕКИН. Кызат чазак Синьцзяның болгаш чурттун соңгу-барылын кезээнин өске-даа районнарының болгаш можуларының дүрген сайзырап турар даштыкыже ажык чоруун деткиринге соңуургалдының илереткен. Ол дугайын Синьцзян-Уйгур автономнуг областың төвү Урумчи хоорайга [illegible] хоогунун садыглажыдылгазының талазы-биле делегей арнарказының ажыдылгызынга КУР-ның күрүнелериниң премьери Ли Пэнгиниң киржилгези херечилеп турар деп, «Чайна дейли» солун айыткан.

ЖЕНЕВА. Швейцария биле Молдованың аразында дипломаттыг харылзааларны тургузар дугайында дугуржулга Молдованың президентизи Мирча Снегурнун Бернче аян-чоруунун үеэзинде чарганган. Альпыларда ол республикажe М. Снегур оон президентизи Рене Фельберниң чалаанын ёзугаар чораан.

Тыва Республиканың 1990-1991 чылдарда Күрүне бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1992 чылда ооң төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он чедиги сессиязынга республиканың сан-хөө министри К. Д. ОНДАРНЫҢ илеткели

Россияның болгаш бистиң республикавыстың экономиказын ханызы-биле чаартып турар бистен хамаарышпас боттуг чылдагаанардан республиканың Күрүне бюджедин база келир үеде тургузарының чуруму болгаш хуусаалары үреттинген база отчеттуг эрткен чылда бюджет күүселдезин түнней үндүрери чоогуур үеэнде болдунмайн барган.

Россия Федерациязының бо чылдагы бюджединин 1992 чылдың июль айында бадылаттынганы болгаш биске сентябрь 14-те келгени биллингир болгай. Ындыг болзажок, Россияның бюджет тургузуунун болгаш бюджет чорудулгазының үндезинне-ринге дүүштүр Тыванын Чаза 1990-1991 чылдарның бюджединин күүселдезинин дугайында отчетту республиканың парламентизинге киирип келген. Ол ышкаш 1992 чылдың бюджедин чуаалажын көргеш, бадылан бээри-биле база-ла Дээди Советтиң сессиязынга киирип келгеи.

Республика бюджединин орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле баштайгы ниити хемчээлин 369,1 млн. рубльге тодараткан турган. Ындыг болзажок, өртектерниң болгаш тарифтернин өскеин база үндүрүг хоойлуунун өскерилгени, чоннуң социал камгалалының талазы-биле немелде хемчеглерниң алганының түнелинде үк түүнү 659,9 миллион рубль недир өстүрген турган. Бюджеттиң орулгалыг кезээ 114 хүү, а чарылгалыг кезээ 106 хүү күүсеттинген азы чарыгдалдардан орулгалар 48 миллион рубльге ажып турар. Бюджеттин хемчээлинге республиканың бодунун орулгаларының дениигүүр 24,6 хүү болган. Бодунун орулгалары-биле дуглаттынмас 490,9 миллион чарыгдалдарның акшазы республика бюджединге Россия Федерациязының бюджединден киирген.

Республиканың 1992 чылда бюджединин төлевилелин ажылдап кылыры эрткен чылда-ла эгелээн турган. Байдалдарның үргүлүү өскерлип, экономика, сан-хөө, чоннуң социал камгалалының талазы-биле хөй санныг хоойлужудулга актыларын үлеэп ап турганы-биле ук төлевилелди бо хүннерге недир эде кылып келген. Ол үениң дүргузунда бюджедиге орудулгазы чер болганга кудулап, ажыл-агый харылаалары бүстүп дүжүп, кижилериң амыдырал-чурталгазының байдалы бергеден келген.

Эрткен сес айларның дургузунда Тываның бюджедин колдуунда Россия Федерациязының бюджединден акшаланың келген. Оон келген акшаөрөнгинин Кызыл хоорайның болгаш районнарның бюджеттерниче чорудуп турган. Ол акшаны чорудуп бээрин кантыг-даа хоойлужудулга актылары чокка боттандырып турган, оларны бадылан тускайланының дугайында. Бо чылдың бирги чартында акшаменгүн талазы-биле онза улуг бергедээшкиннерге таваржып турган бис, ынчан Россиядан орудун берген акшаны чүгле кижилериң амыдырал-биле колбашкан бирги эдлеглиг орулгаларга: ажыл төлевиннге, компенсацияга, эмнелге черлериге, школаларга болгаш социал-культура черлеринге ажыглап турган. Чазактың болгаш Сан-хөө министерствозунуң төлээлекчилери база катап чээли дилеп алыр, бо чылда бюджединин кандыг болурун дугуржүп алыр дээш ай санында Москваже чорум турган. Кылдыкып турган бүгү хемчеглериниң түнелинде бистер бо чылдың бюджедин камгалалап, боттарывыстың чарыгдалдарывысты дуглаптар акшаөрөнгинин тыптынын ап келген бис.

Бо чылдың июнь айның бирги чартында республиканың бюджедин Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозунга чугаалажын көргеш. Ол айтырыгны анаа сайгарып турган үеде республика бюджединин орулгалыг кезээн улгаттырыл, а чарыгдалдарлыг кезээн эвээжедип турганы илереттинген. Россия Федерациязының баш удур кылып турган санаашкыннары анаа бадыткаттынмаан. Ниитизи-биле республиканың бодунун киирип алыр орулгаларын 254,9 миллион рубльге улгаттырганы, а чарыгдалдарын 1696,4 миллион рубльге эвээжеткен турганы бадыткаттынган. Ындыг карышкактарны РФ-тин Сан-хөө министерствозу болгаш Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың июнь 12-де эткен.

Республиканың күрүне бюджединин бөгүн киирип келгеи төлевилелин түс-түс министерстволарның болгаш ведомстволарның база Кызыл хоорайның болгаш районнар администрацияларының төлээлекчилери-биле каш удаа чугаалажын көргеи. Оны республиканың Чазаанга база сайгарып чугаалашкан.

Бюджеттин төлевилелин «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-нин социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң докааалын боттандырарыпче, рынок харылзаалары тургустуунун, өртектер болгаш тарифтер хостуг болуп, индексация тургустунун турар байдалдарда ажылдаарынче угландырган. Оон-биле чергелештир чоннуң хандырылгазы четпейн турар кезектерин социал талазы-биле камгалаарынче, чаа үндүрүг хоойлужудулгазын боттандырарынче болгаш бюджет хөренгилерин кажарынче оны угландырган.

Бо бүгү негелдерни өөренип көргеш, Тыва Республиканың Күрүне бюджеднин төлевилелин 1992 чылда 5626,3 миллион рубль түнге тодарадып киирген бис. Моны 1991 чылда турганынга деннээрге, 9,8 катап өзүлеглиг болур. Оон иштинде акцизтен, немээн өртекке үндүрүгден, өскеде-даа үндүүгүлерден болгаш чыылдалардан боттарывыстың киирип алыр орулгаларывыс 1304,1 миллион рубль болур. Ол дээрге бюджеттиң бүгү хемчээлинин 23,2 хүүзу-дур. Россия Федерациязының бюджединден тускайлап бээр акшаландырыышынны 4322,2 миллион рубльге көрүп турар. Ол дээрге Тыва Республиканың бюджединиң 76,8 хүүзүдүр.

Республиканың Күрүне бюджединин орулгалыг кезээн шилчилгениң амгы үечадазының негелдерин болгаш сорулгаларын база Россия Федерациязының Дээди Совединин болгаш Чазааның сөөлгү үеде үндүрген база хүлээн алган доктаал-чарлыктарын барымдаалап турган тургускан. Экономиктиг реформаның айтырыгларын болгаш бистин республикавыстың сөөлгү үеде хүлээн алган хоойлужудулгаларын база өөренип көргеи.

Алдынар үжүрлүг деп санап турарывыс орулгаларны бүдүрүлге хемчээлинин кайы хире болурун, продукция саарганындан база ачы-дуза көргүскениниң чеже хире акша-хөренгинин киирин, нормативтер үзүгаар көрдүнген үндүрүглерден чеже хемчээлдиг акшаның киирин барымдаалап турган тургускан. А нормативтерни Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чазактары бадылап тургускан болгай. Үндүрүг хоойлужудулгазының чаа принциптери бюджетин структуразынга улуг салдарны чедирип турар. Үндүрүг дугайында сөөлгү үеде хүлээн алдынган хоойлулар бүгү дениелдерниң бюджеттериге чеже хемчээлдиг акша-хөренгинин киирин ыяк тодаратказ.

Бюджеттин бо төлевилелинде код черин немелде өртекке үндүрүг (НӨҮ) эгелеп турар.

Россия Федерациязының Чазаа бистин республиканың бюджединче немелде өртекке үндүрүг кылдыр бирги кварталда 75,6, ийиги кварталда — 20, үшкүзүнде болгаш дөрткүзүнде — ниити хемчээлден 30 хүүнү шилчиткен. Ынчан көөрде республиканың бюджединге үндүрүг хемчээли бистин санаашкынывыс-биле 470,8 млн. рубльге удур 633,1 млн. рубль кылдыр тодараттынган. Республиканың Дээди Совединин бо сессиязынга бистиң санаашкыннарывыс өзүгаар санаттынган үндүрүг түнүн бадылап болур бис, ынчалза-даа ол дадагалзаглыг үржүктарны болдуруп болур. Бир эвес НӨҮ-ну ол түнге чавызадыптар болза, оны бюджет чарыгдалдарындан үштүп каап болур. Ынчан чүгле акша-төгерик холбаштыр планнаттынган программалар болгаш кылып чорудар ажылдар эвээжээр. Ынчангаш НӨҮ хемчээлин өскертпейн тура, бо чылдың 9 айларының дүргузунда республиканың бюджединиң байдалының түнели-биле оон кайы хире кудулай бээринин дугайында айтырыгны РФ-тин Сан-хөө министерствозунуң мүрүнүнга тургузар деп турарывыс ол.

Эргилделиг үндүрүг солуттунган, ынчалза-даа акция чыыжын доктаадып тургусканын билир силер. Оны бистиң республикага чүгле водка дээш 50 хүү база 100 хүүнү 68,9 млн. рубльдин оон өске бараанларынга дүүштүрген. Акция чыыжының кол түнү — 67,9 млн. рубльдан Кызылдың пиво заводунга чыл дүргузунда 150 мүн декалитр виноводка кылыгларын кударынга доктаатказ.

Орулганың хемчээлин өртектен хамааржыр болганда, анаа үндүрүгүнүн чеже хире болуруг тоза болбас-тыр ийин. Өртектиң өзүп турары-биле чамдык бүдүрүлгелер продукция бүдүрерин кудуладыпдаа турза, ачы-дуза чедирилгезинден, ажылды таарыштырып алырындан бүзүрээри берге бедик орулгалыг болуп турда, өскелери хоозурап турар болгаш ындыглар эвээш эвес апар чыдар. Республикада 104 күрбүдүрүлге чери 1544,0 млн. рубльге чедир саартының албаан болуп турар.

Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның орулгазының хемчээлин өртекке хамаарыштыр доктаамал өскерлип турар болгаш моон-даа сонгаар өскерлир. Ынчангаш бюджеттин орулгазын өзүгаар чугула таарыштырылга база чүүн-даа мүрүнүнда орулга дээш үндүрүг ам-даа хөй катап онаажыр.

Бюджет төлевилелинде орулга дээш бүдүрүлгелерге, организацияларга үндүрүг түүнү 125,8 млн. рубльге доктаатказ. Оон үжүрүндан бирги кварталда ол республика бюджединче 15 хүү кылдыр саналтынып киргеи, ол ышкаш РФ-тин Дээди Соведи казылда нормативин 19 хүү улгаттырган.

Эрткен чылын 5,7 катап улгаткан турганындан чүрттакчы чондан-олча-ажык үндүрүү хавырарын 308,8 млн. рубльге планнаан турар. Шалыны 900 рубль болза, үндүрүг онаавас шалын фондузу 2,6 катап өзөр орта, олча-ажык үндүрүүнден бюджетче 45,1 млн. рубль эвээш киредир.

Бюджетке боттуг немелде арга-ыяштан хөй кирер апаар, эрткен чылга деннээрге, оон хемчээли 15 катап өскен. Оон бюджетче кирер түүнү 23,7 млн. рубльге доктаатказ.

Чер үндүрүүн тодарадып тургузарынга элээн ажылдар кылдынган. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр оон хемчээли 59,1 млн. рубль болган. Ынчалзажок РФ-тин Сан-хөө министерствозу бүгү-россия санаашкынын өзүгаар үндүрүгү 117,0 млн. рубльге өстүрген. Чүгле бистин каш удаа дугуржулгавыс соонда демги санга артканывыс ол.

Республиканың бюджеди күрүне өнчүзүн хуужудуп алыр орулганыстан немелде алыр. Ол орулгалар муниципалитет эт-хөренги объектилерин дамчыштыр тус чер бюджединче 45 хүү, республика бюджединие — 25 база федералдыг бюджетче 20 хүү хемчээлге кирер. Республиканың база федералдыг ончу объектилериге тус-туста 10,45 база 35 хүү. Күрүне өнчүзүн хуужударының бадылаттынган программазы турзажок, бүдүрүлгелериниң болгаш чүрттакчы чоннуң хуужудуп ап турары коллективтиниң куду төлевириниден бюджетче кирер түн бо чылын 15,0 млн. рубль хире болза-ла болур.

РФ-тин «Чер иштинин байлактарының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр бойдус байлаа дээш төлевирни 52,3 млн. рубльге доктаатказ. Төлевирниң бо хевири келир үеликт-даа болза, ажыктыг казар байлактыг, чер иштинин байлаан ажыктыг, камнаг ажыглаар талазы-биле бойдус дугайында республикавыска хоойлужуткан актыларын ажылдап кылыр ужурлуг бис.

РФ-тин «Россия Федерациязынга үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» Хоойлузу-биле бо чылын түс чер үндүрүүнүн саны калбарган. Ниитизи-биле 21 ангы хевир бар болуп турар. Оларның хөй кезин Кызыл хоорайның болгаш районнар администрацияларының бодунун девискээриниге шиитпирлээринче шилчиттинген. Оларга курорт дээш телевир чыыллазы, садыг кылыры дээш төлевир, автомашинаны бодунга садып алгаш, оон ону өске кижиге сатканы дээш үндүрүг болгаш оон-даа өске төлевирлер хамааржыр.

Ынчалзажок түс чер үндүрүглериниң дыка хөйү чамдык районнар девискээринге күш чок болур.

Республика бюджединин орулга кирип алыр кезинин планының күүселдези улуг күженишкин болгаш хожудаашкын-биле чорум турарын чугаалаар апаар. Сентябрь 1-де байдал-биле алырга кирип алыр ужурлуг болуунун орулгазындан чүгле 313,9 миллион рубль кирген, азы 54,4 хүү болуп турар. Немээн өртектен үндүрүг чедир алдынмаан. Республиканың бюджединге план өзүгаар 308 млн. рубль кирип алыр турган, 101,9 млн. рубльдин алган, азы 29 хүү. Ындыг болганындан үндүрүгүнүн кызыгы хевээр артып турар, сентябрьда база ындыг.

Шак ындыг байдалды хамыктын мүрүнүнда бүдүрүлгениң бадып, республиканың дыка хөй бүдүрүлгелериниң сан-хөөзү баксырап, оларның төлеп шыдаар аргазы кудулааны-биле тайылбырлаар апаар. Чоннуң хереглел бараанларын (арага аймаанын өртээ чокка) бүдүрери 8 айларда эрткен чылдың ол-ла үеэнинде 22,8 хүү кудулаан. Аъш-чем аймаанга хамаарышпас бараанларны бүдүрери 35,8 хүү баткан. Чыык улетпүрүн бараанларын үндүрери 34 хүү эвээжээн.

Статистиканың медээзин өзүгаар алырга, даараныл-трикотаж фабриказы (67,4 хүүга), алгы заводу (37,3 хүүга) бүдүрер продукциязын эц-не хөйү-биле кудулаткан. Садыг бүдүрүлгелери, хөй-ниити чемненилге черлери-биле кады үүрметтеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээлин 49,6 хүү эвээжеткен. Чүгле улетпүрде 38 бүдүрүлге продукцияның ниити хемчээлин кудулаткан, бо болза оларның ниити санының 60 хүүзү болуп турар.

Немээн өртектен үндүрүг чедир албайн турарынга өскеде үүлдер салдар чедирген. Далгаңга, крупа кылыларынга, сүтке, творогка, кефирге немээн өртек үндүрүүн төлээрин 28-тен 15 хүү кудулаткаными улаштыган бирги чартык чылда бюджеткe 5,6 млн. рубль кирбээн.

Республикада акциз (хөвер болгаш аар өртектиг) чыылданың кол төлевириниң пиво заводу болуп турар. Ынчалза-даа оон четпес ажылдан чедеввиниден 9 айларда план өзүгаар ол хевириниң төлевириниден 91,9 млн. рубльге кирер турган, 8 айларда 32,7 млн. рубльге киргеи.

Пиво заводунун бүдүрүлге программазын өзүгаар 9 айларда 110 т. дал, оон иштинде үшкү кварталда 40 т. дал водканы сайгарар турган. Херек кырында хөй санныг продукцияны бүдүрүп болур чиг эт (спирт) турган-даа болза, чүгле 40 т. дал, водканы берген. Оон-биле чергелештир мында бо чылын пиво бүдүрерин соксаткан.

Ыяштан орулга кирип келгени, багай, ол сагыш човаашкынны болдуруп турар. 9 айларда 18,5 млн. рубльдин кирип алыр турган, чүгле 7,6 млн. рубльдин алган. Оны ыяш фондузунун өртек-үнезин улгатканы-биле хереглекчилер албайн турары-биле тайылбырлаар.

Күрүне болгаш муниципалитет өнчү-хөренгинин хуужутканыдан бюджетке кирип турар орулга амдыызында эвээш. Оон үшкү кварталда 7,5 млн. рубль кирери көрдүнген турган. Эрткен үеде 29,3 млн. рубльдин объектилерин сайгарган. Оон иштиндеи 6,1 млн. рубльдин эт-хөренгинин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге төлээн. Бо түнден бюджеттин орулгазынче 5,0 млн. рубльдин шилчидер турган, черек кырында 1,9 млн. рубль киргеи. Эт-хөренгинин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң болгаш үндүүгүн албанының талазындан контроль четпези-биле оны тайылбырлаар апаар.

Бо чылын бюджет чарыгдалдарынга чаа политиканы өөренип киргеи. Оон код үүказы болза бюджеттин чедишпезин улгаттырарын бодурбазы, бюджетти акшаландырарының социал-экономиктиг түнелин улгаттырарын, чүрттакчы чоннуң социал камгалалының принциптерин бирги чергете көөру, бүдүрүлге программаларын шиитпирлээри, чүртталга-амыдырал болгаш культура объектилерин тудары болур.

Улус ажыл-агыйын акшаландырарынга 952,9 млн. рубльдин бээри көрдүнген, эрткен чылга деннээрге, ол 10,6 катап өскен. Оон иштиндеи 394,9 млн. рубльдин, азы 42 хүүзүн өртектер болгаш төлевирлериниң хемчээли өзүп турар үеде чүрттакчы чонну материал талазы-биле камгалаар сорулгага дүүштүр аъш-чем продуктуларының чамдык хевирлерин садып алырынга болгаш ачы-дуза чедирилгезинин чарыгдалдарын төлээринге дузаламчы кылдыр бээр.

Бирги, ийиги сорттарның, «подольск» далганындан быжырган хлебтерни чүрттакчы чонга сайгарганының өртээнин ылгалын делир эгидериниге 195 млн. рубль көрдүнгеи. Чыл эгезинден бээр дузаламчының (дотацияның) хемчээли улам-на өзүп турар. Тыванын хлеб улетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң пекарняларынга быжырган бир килограмм хлеб дээш 4 рубль 70 капеекти бөгүн дедир эгидип турар. Тыва төпкоопка 8 рубль 99 капеекти берип турар. Республикада кээп турар чиг эттин (далган, тараа) өртээ элээн улуг болганы-биле хлеб болгаш хлеб продуктуларының өртээ улгадыр.

Сүт өртээнге ылгалды төлээринге дузаламчы акша-хөренгини ажыглаары база-ла ындыг чижектиг болур. Чылда бо сорулгага 46,1 млн. рубльдин тускайлап берген. Биирги чартык чылда 25,3 млн. рубльдин чарыгдаан, оон иштинден 10 млн. рубльдин чарыгдалдарның чартык-чамдыгын дуглаарын онзалап киргени-биле тускайлап берген. Чазактың доктаалы-биле ийнги чартык чылда сүттүн садар өртээн 2 рубль чедир улгаттыган, оон-биле чергелештир дээш эгидерин бюджеттен улгаттыган. Ынчалза-даа бо өртектер үезинде сүт заводтары карылгалыг болур.

Бистин республика хлеб болгаш сүт өртээнге ам-даа күрүне дузаламчызын берип турар Россия Федерациязының хөй эвес девискээрлериниң биирээзи болуп турар. Бир эвес бистин кожаларывысто, Москвада бир килограмм хлебтин өртээ 12-ден 25 рубль, бир литр сүттүн 10-14 рубль болуп турда, бисте бүгүн бир хлебтин өртээ 7 рубль, бир литр сүттүн 2,4 рубль.

Уруглар чеминге дузалаарыбыле 9 млн. рубльдин чарыгдаары көрдүнген. Хоорай болгаш хоорайлар кыдынга гассажилер аргыштырарынга үнген чарыгдалдарны дуглаарынга 37,1 млн. рубль түүнүг бээр.

Чүртталга-коммунал ажылагыының акшаландырарынга чарыгдалдар дыка улгаткан. Бо сорулгага 363,3 млн. рубльдин планнаан, эрткен чылга деннээрге, 14,8 катап өскен. Оон иштинден район төптерин чаагайжыдарынга 52,1 млн. рубльдин, чүртталга фондузунун капитал септелгезинге 14,2 млн. рубльдин, чүртталга бажынарынга чылыг киреринге 118,5 млн. рубльдин, коммунал ажылагыйының карылгазын дуглаарынга 151,4 млн. рубльдин чарыгдаары көрдүнген. Оон үнгүда газ ажыл-агыйын акшаландырарынга 51,3 млн. рубльдин бээр.

Бистин бюджедивис, силер билир-ле болгай силер, ажок кескy социал угланыышкынныг. Баш бүрүнгаар санаашкыннардан алырга, социал-культура талазы-биле кылыр үүлдерге республикэ бюджединден чарыгдалдар эрткен чылдынга деннээрге, 10 катап көвүдээр. Оларның хемчээли 3074,2 млн. рубль түнге доктаатты-ган, азы ниити чарыгдалларга оларның улуг-хүүзү 54,6 хүү болур.

Кадык камгалал, өөредилге, культура, социал хандырылга алган черлериниге чарыгдалдарга ажыл төлевирниң, стипендияларның, аъш-чем нормаларының, эмнерниң, бажын иштинин чымчак эт-хереклелериниң өртээнин өскени, электри болгаш чылыдылга дээш өскен өртектер, дериг-хереклер ажыглалы дээш хөлөзи база өскеде үүлдер кир санаттынган. Эрткен чылдың деннеллиге деннеи өөрте, ажыл төлевириниге чарыгдалдар, бүүлде немелделерни болгаш өзүлделерни кир санай алырга, 5—7 катап, аъш-чемге болгаш эмнерге 15 катап өскен.

Кадык камгалал алган черлерин акшаландырарынга чарыгдалдар 1180,2 млн. рубль чедир көвүдээн, азы өзүлде 10,5 катап болган, өөредилге алган черлериниң талазы-биле оларның түүү 1576,3 млн. рубль кылдыр доктаатты-ган, социал хандырылга алган черлериниге — 108,9 млн. рубль, эртемге чарыгдалдар 5,6 катап өскен болгаш 4,6 млн. рубль четкен.

Республикадан даашкаар дээш өөредилге черлериниге аныяк специалистер белеткээриниге 7,5 млн. рубль үндүртүнгеи. Моон мүрүнүнда чылдарда кажан-даа ындыг чарыгдалдар турбаан.

Чүрттакчы чонну социал камгалал фондузуниге республика бюджединдеи, хуужудулгадан киртинген акша-хөренгинин 10 хүүзүн тускайлап бээри көрдүнүп турар.

Республика бюджединден эвээш эвес акша-хөренги күрүнеин капитал салыышкыннарынга тускайлаттынган. Оларның үлүг-хүүзү бюджеттин хемчээлинин 17,6 хүүзү боон, ниити түүү 992,1 млн. рубль болган, эрткен чылдыынга деннээрге, өзүлде 13,1 катап. Эрткен 9 айларның планын херек кырынга шиңгээдип алганы 66,5 хүү болган. Акша-хөренги кол кезинде социал-культура хереглелинин тудугларынга, чүртталга бажынарының тудуунга үндүртүнүп турар.

Оод ангыда, Чазактың хүлээп ап турары хемчеглериниң түнелинде кедээ ажылагыйга бо чылын немей 784,6 млн рубль күрүнеин капитал салыышкыннарын бүдүрүлгеге болгаш социал хереглелдерге ажыглаар чаа тудугларны тударынче базабар объектилерни чаартырынче үндүрген. Оларның 45,3 хүүзүн кедээнин социал адырлар комплекизин быжыглаарынче угландырган.

Ам бо чылгы республика бюджединин болуп болур хемчээлдерин таныылдаарын чөпшээрел көрүнер. Оон төлевилели кудуку бюджеттерге дамчыдын бердинер субвенцияларны кады санай алырга, орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 4528,4 млн рубль кылдыр тодараттыган. 1991 чылга деннээрге, өзүлде 8 катап. Болуп болур каттыштырган республика бюджединин хемчээлинде республика бюджединин үлүг-хүүзү 58 хүү боон турар.

Республика бюджединин орулгалары колдуунда-ла Россияның республика бюджединдеи үндүртүнгеи акша-хөренгинин күсели-биле тургустунган. Республика бюджединин ниити хемчээлинде хүүда орулганың үлүг-хүүзү чүгле 8,7 хүү боон турар.

Республика бюджединдеи түс чер бюджеттеринге 2180,2 млн. рубль түүнүг субвенцияларны үндүрүп бээри көрдүнүп турар.

Бюджет хөй кезинде дотациялардан тургустунуп, оларны чарыгдаары ажок чурумчуттунган-даа болза, республиканың Чазаа чүрттакчы чоннуң, ылангыя оларның акша-хөренгине чеминнеге кезектериниң социал камгалалын күштелдирериниге акша-хөренгинин тывары дээш кызымаа-биле туржып турар. Шак ынчаар, дээди өөредилге черлериниң чеминшкиниг өөренип турар студентилериниге материалдыг дуза көргүзериниң дугайында Чазактың доктаалын өзүгаар ындыгларга 178 мүн рубльдин болгаш аспирантыларга 90 мүн рубльдин үндүрүп берген. Оларның ынай-бээр чоруурунун орук хөлөзизин чингедириниге 5,2 млн. рубль тускайлаттынган. Бичин болгаш элээди үүгуларның чайны дыштанылгазын организаттаарынга бюджеттен мүрүнүнда көрдүнген турганынга немей 7,4 млн. рубльдин үндүрген. Февраль 3-тен эгелеп социал-культура адыларын, ниити билиг школаларын, ПТУ-ларны, дээди өөредилге черлерин техникумнарны, эмнелгелерни, школа назыны четпээн үүглар алган черлерин хандырын турар ниитиниң чемненилге черлериниге неметтинген өртектерге үндүрүгү чок болдуруп, Социал камгалалга немелде чарыгдалдарның хөй кезин бюджеттиг акша-хөренгинин болгаш республиканың чазааның курлавыр фондузунун хостуг артынчылары-биле боттандыртынып турар.

Тыва Республиканың республика бюджединден, үстүнде айыттынган-на болгай, түс чер бюджеттеринге 2 млрд ажыг рубль субвенциялар үндүртүүнүп турар. «Россия Федерациязының составында республикаларга, крайларга, областарга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга субвенциялар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузу үндүртүнген субвенцияларны шын болгаш тускай сорулгалыг ажыглаарынга контрольду күштелдирерин негеп турар. Ында бюджет болгаш үндүрүг хоойлужудулгазының нормаларын хажыткан таварылгаларда субвенциялар үндүрүп бээрин эвээжедир, харын-даа соксадыр дээрзи айыттынган. Ынчангаш Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозунун Контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчылары үндүртүнген бюджет акша-хөренгизин кампалгалыг болгаш тускай сорулгалыг ажыглаарынга контрольду күштелдирер ужурлуглар.

Бюджетке шыңгыы контроль болгаш билдилиг үндүрүг политиказы амгы үеде кажангызындан-даа артык эргежок чугула херек.

НОГАА ШЫГЖАМЫРЫ ХЕРЕК

Тес-Хем райпозунун белеткел конторазы рынок харылзааларының негелдезин ёзугаар бодунун ажылын эде тургузар талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Бир эвес шаанда ол бодунун продукциязын бүдүрүп үндүрбейн турган болза, сөөлгү чылдарда биче бүдүрүлгени тургузар болгаш чонга чугула продукцияны бүдүрер дээш боттуг хемчеглерни ап келген.

Белеткел конторазының коллективи 1991 чылдың күзүнүнде эзт ыштаар цехти тургускан. Оон дериг-хереклелдерни бүрүү-биле садын алгаш, эптеп-тургузарын шалычы өзу-биле доосхан. Баштай-ла анаа хаван эздин болбаазырадып кылып эгелээн. Чондан хаван эздин килограммы-ла 40 рубль кылдыр садып алгаш, ону ыштап белеткээш, 72 рубльге садып турар. Оон ангыда совхозтардан болгаш чондан-даа хой дүгүн садып алгаш, ону арыглап болбаазырадып эгелээн. Бо чылдың бирги чартында барык үзүн мүн рубльдин белеткел ажылын кылгаш, хөй санныг эзтти, дүктү болгаш алгы-кешти хүлээп алган боон турар.

Конторанын ажылдакчылары боттарының даанган ажылдарын чеднишкиниг күүседип турар. Мүрүнүнда шиңгат өзугаар чеди белеткелчи турган. Ам оларның дөртүн арттырган, үжүн саарыкчылар кылдыр шилчиткен. Ынчаарга эзт ыштап кылыр цехте үш-ле кижи ажылдап турар. Бо чылын беш тонна дүк белеткээр турган, ону ажыр күүседип, 6 тонна 800 килограмм чедирген, 820 алгы-кеш тывар турган, ону ажыр 920 кылдыр күүсеткен. Ол ышкаш демир-дес артынчыларын чыыр, аът чели хүлээп алыр ажылдарны база чорудуп турар. Тес-Хем районунун чүрттакчыларын ногаалар болгаш картофель-биле хандырарының аргазын тып, бо талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп турар. Ону чедип алыр дээш түс-түс ажыл-агыйлар, организациялар-биле керээлерни чарган. Чижээ, Эрзин районунун КМК-зы, Каа-Хем районунун аннының тывын улетпүр ажыл-агыйы-биле дугуржулганы кылган бис. Оларган 50-50 тонна капустаны болгаш картофельди сөөртүр ажыл доостур чыгаан. Районунун уруглар садиктерин, школаларын, эмнелгелерин болгаш өске-даа хереглекчилерин ногаа болгаш картофель-биле хандырар сорулганы салган.

Коллективтин мүрүнүнда салдынган сорулгаларны күүседири чүгле оон бодундан хамаарышпазы биллингир. Чижээ, районда ногаа, картофель шыгжамыры болгаш соодукчу чок боон турар. Ногаа шыгжамыры бар аттыг боон турар. Ону үжеи чылдарда-ла түткан дээр. Ынчангаш ол шүүт үрелип, эргижирээн. Ажыглаар аргазы чок боон турар. Ногаа аймаа болгаш картофель чылдын-на хөйү-биле үрелип, сандан үнүп турары районнун удуртукчуларынга биллингир. Ынчангаш белеткелчилериниң саналы-биле район төвүнге 100 тонна кирер ногаа шыгжамырын болгаш 100 тонна ишкир соодукчуну тудары көрдүнген. Ону район чагыргазының удуртулгазы деткип турар. Ынчалза-даа ону келир, 1993 чылда тудуп эгелээри биллинмес — акша-хөренги тывылбайн турар.

Бо бүгү-биле чергелештир алгы эттеп, болбаазырадыр цехти тургузарын база планнаан. Орта алгы-кешти болбаазыраткан, тоннарны болгаш өске-даа ядик-хепти даарап, бодунун садынга дамчыштыр сайгарарын көрүп турар. Ол талазы-биле бичин дүржулга чыгдынган-даа чүве. Бистин контораның бодунун садынга ыштаан эзт аймаан болгаш дүк-биле орнаштыр Чернигорскиден алган бараанларны садып турар. Районнун чүрттакчылары ол садыгдан артаан хептерни, пос-таавыны, идиктерни болгаш аъш-чем продуктуларын күзелдин-биле садып ап турар. Моон соонгаар ындыг садыгларны өске-даа черлерге ажыдары таарымчалыг.

Тес-Хем районунун чүрттакчыларын хандырар белен продукцияны улам хөйү бүдүрер дизе, үстүнде айыткан цехти калбартып, изит-соок суглуг болдуруры чугула. Ынчангаш анаа чер иштинин суун алыр кудукту өрүмнеп казары, чамдык тудуг ажылдарын кылыры чугула. Ол бүгүнүн чарыгдалы дерт үүс мүн акша чедип турар. Анаа тургузар дериглелер четчир. Чүгле акша-хөренги чок боон турары харааданчыт. Байкыдан чээли алыры база берге, оон немелде хемчээли улуг, 83 хүү боон турар. Ынчалза-даа анаа акшаны тывары орадаажыр. Айтырыгны дарый шиитпирлээри чугула боон турар.

Рынок экономиказының хайыра чок чегелделеринге дүүштүр ажылдаар дизе, тывынгыр, ажыл-херекти чорук херек болгай. Бистин коллективиа моон-даа сонгаар бар арга-курлавырларны долу ажыглаарының хемчеглерин алыр.

Сергей ЧАМЗЫРАЙ.
Тес-Хем райпозунун белеткел конторазының начальниги.

БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Чылдың кайы-даа үезинде экти бедик Бай-Тайганың эдээн дургаар кадар оттуг, аржаан кара сугларлыг, делгем одарларын эргий кезиргге, кодан-кодан малдар чаптыла берген оттаа чоруур. Оларны бергелерге торулбас, ажыл-иженге сагыш-сеткилинден бердинген, эрес-кежээ малчыннар кадарып, өстүрүп турар. Ындыгларның бирээзинге «Кызыл-Даг» совхозтуң кадарчызы Багайоол Хертекович Мижит-Доржу хамааржыр.

Ажыл-агыйның дүржулгалыг, чылдын-на эки көргүзүглерни чедип ап чоруур мурнакчы малчын деп дынаан боордан башка, оон бодуу-биле ужуражып чугаалажып көрбээн мен. Бо удаада оон ажыл-чорудулгазы-биле таныжар арганы болдум.

Чээрби дөрт чыл дургузунда совхозтуң өшкүзүн кадарын келген кижи болду. Бо үениң иштинде ниити малының оаш санын өстүрер дээш кызымак ажылдаанындан колдуунда чыл бүрүде планын күүседип келген.

Бо чылдарда чеже хире ангор анайларын совхозунга менди доруктуруп, каш килограмм үнелиг дүктү кыргын бергениниң, кайы хире оруганы киргениниң дугайында сан-чурагайларны ол билбес.

— Бодумнуң шыдаар шаамбиле ажылдап турган, бердинген даалгаларны күүседип келдим, ынчангаш совхозумга эвээш эвес оруганы киирип чоруур мен деп санаар кижи мен — деп, ол чугаалаар.

Оон бодан турарына каттышпас арга чок. Бир эвес бердинген план күүсеттинмейн баар болза, орулга кирбес болгай. Өшкү кадарчызында тодаргай сан-чурагай чок болган чүве болганда, анаа бөдүүн санаашкынны кылырга-ла, ажылдың түнелинде кандыг болуру тодарай бээр. Малчын төрүүр 300 өшкүзүнден 255 анайны (төрүүр үүс баш өшкүден 85 анайны) менди доруктургаш, бир баштан-на 1,2 килограмм дүктү кыргын алган, совхозунга дужаатан дийик. Бо бүгүнүн дүктү берип келген. Дүржулгалыг кадарчы бир сергеге онааштыр 2 килограмм дүктү кыргын ап турар. Оон коданында амгы үеде 359 серге бар, оларны эки семиртип алган.

Багай-оол Хертековичниң үре-түннелдиг күшажылын совхозтуң дирекциязы бедин-биле үнелеп, каш удаа шаннап-мактаан. 1991 чылда Москвада Улус ажыл-агыйының чеднишкиннериниң делгелгезинче баар халас путёвка-биле ол шаннаткан. Бо чылын республика Наадымынга киржип чораан.

— Малчын кижи хөй продукцияны алырда, малын кыштан хүр ажырарда, кыштаглаашкынга кончуг хынамчалыг белеткеним. Ону эки кылып алыры чүгле бодундан хамааржыр— деп, ол чугаалап орар.

Серге кадарчызының чугаалап орары чөптүг. Шынап-ла, ындыг болгай. Кышка белеткел ажылдарын бодуу эки кылып албас чүве болза, кым кээп ону кылып бээр боор. Ынчангаш сигенин болуу белеткээр, кажаалаазын сеттээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Кодээниң кижилери

Дүвүрел-биле

САРЫГ-БУЛУҢЧУЛАРЖЕ САГЫШ САЛЗА

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Шеми-Аксында күзеглеп турар Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазыче бар қорааш, ыңда 4-5 хире өглердеи аңгыда, майгыны көруп қааш-ла, мында ферма ажылдакчылары арай хиреліг чурттап турар-дыр дээрзин кижи дораан-на эскерип қаар.

Баштай бо майгында чурттап орар Виктор, Валентина Сарыгларның амыдырал байдалының бергезиниң дугайын бижип көрейн. Валентин — фермада аныяк саанчы. А Виктор мурнунда саанчылап турган. Ам фермада ажылчын. Олар чаш ажы-төлдүлер. Эрги өгнүң ханазы, ону оцуп қалган кидис-биле шып қаан, ыңдыг майгында түрекги байдал-биле сымарлажып чурттап орарлар.

Совхозтан өг дилеп чадатқан. Агаар-бойдус өскерлип, соой бергенде мындыг майгынга чурттаары ышкаш хиличектиг чүве кайда боор.

Сарыг-Булуң фермазында сүткүр уксааның инектери бар. Оларны таптыг ажаан-тежээр болза, тонна-тонна эътти, сүттү бүдүрүп ап болурунуң аргазы бар. Кажан ферма Шеми-Аксынга күзеглеп келгенде қожуунунда, көдээ ажыл-агый эргелелиниң-даа, совхозтуң-даа удуртқулары чаңгыс-даа катап келбээн. Фермада 96 инектин 62-зин саан турар. Бо чылын ферма коллективи 60 ажыг тонна сүттү күрүнеге садар. Ам оон чартыктан хөй кезиин садышқан.

Фермада мурнакчы саанчылар Киваа Сарыглар бодунга быжыглаан 17 инээнден июль-август айларда 5753 кг. Илья Монгуш 16 инээнден база-ла июль-август айларда 4468 кг. сүттү саап, өскелерни мурнал турар. Ниити ферманың саар инектериндеи хүнде 267 кг сүттү саап ап турар. «Инектиң сүдү — дылында» дижир болгай бис. Саар инектериң сүдү арай эвээжеи турар. Чылдагааны билдингир. Сенаж, силос дээн ышкаш немелде чемнерни совхоз төвүнден эккеп бербейн турарында.

Эрткен қадыг, шиирин кыш ферма ажылдакчыларынга шыңгыы шылгалда болган. Ону оварын көргеш, сарыг-булуңчулар 150 тонна мал чеми белеткээр планын 110 тонна қылдыр белеткеп алган болгаш ол ажылды уламчылап турар. Ол ышкаш силос, сенаж салыышкыны үргүлчүлеп турар.

Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазы «Алдан-Маадыр» совхозтуң дың кара чаңгыс фермазы болгай. Ол хиреинделе ук ферманың қадарчыларының, саанчыларының амыдырал-чуртталгазынче, ажылдагыйынче совхозтуң удуртқучулары кичээнгей салбайн турары қайгамчық. Қышқы үеде сүт бо ферма совхоз төвүнден шоолүг-ла ырак эвес, хөөредиг чоққа чугаалаарга, колдук адаанга қыштаар деп болур. Ол хиреде қожуунуң, көдээ ажыл-агый эргелелиниң, совхозтуң удуртқучулары, мал ажылының тускай эртемниглери оны оюп-қыйып эртип турган болгаш, ферма ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазынче хүн бүрүде сагыш салыр үжүрлүг. Бо талазы-биле харысалгалыг эштер шыңгыы болганырының үеэ чедип келбээн бе?

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

Хандырылгаңар кандыгыл, малчын?

Кижиниң сагыжынга орукчирин берге, ырак-узак тайга-таңдыларда чурттап чоруур улус-даа кирер. Барып-барып Хемчиктиң каалама ажык шелдүг шынаазында бо шагда майгын тип алгаш, малчынап чоруур аныяк кижилерни қым көргеш? Улуг назылыгларны солаан, малмаганга ынак, тура-соруктуг аныяк кижилерни деткиир ужурлуг эвес бе? Аныяктарга материалдыг деткимче, дуза көргүспеске ам қымнар малчыннаарыл? Арай деп-ле малчыннаар күзелдиг аныяк кижилерге деткимчеден көргүүп дузалаары күзенчигдир.

Қыштың соогу удатпас келир болгай. Доң қыжын бо аныяк кижилер самдар майгынга канчаа қыштаар чүвел?

Фермада 5 саанчы бар. Оларны резина идиктер, халаттар-биле хандырбаан. Апрельден эгелээш, акша-шалын холга тудуп көрбээнер. Автосадыг келирин келир, бараан аймаа ховар боор. Саанчылар ижер-чиир ашчемнерни чегдинип амыдырап турарлар. Оларның өрешрезн кевүдээн. Саанчы бүрүзү 4-5 чедир өреникчилерлиг. Өреникчилерниң кедер идик-хевиі-даа, өредилге херектелдери-даа чок. 8-9 класстарга өренир Алик Ондар базза Альберт Ондар кедер идиктер чок болганындан, бо күзүн школаже барбаанар.

Солуннар, журналдар болгаш өске-даа чагыдылгалар хөлчок озалдап кээп турар. Аъш-чем-биле хандырылга багай дээрзин дем үстүнде чугаалаан мен. Эн сеелгү дилеп алган үзү-биле далган быжырын турарын фермада үчетчик Лидия Ондар чугаалады. Ферманың төлептиг саанчылары Киваа Сарыглар, Илья Монгуш болгаш өскелерниң-даа хомудалы улуг чорду.

Ферманың ажылдакчылары ыңай-бөөр көжерде, кара хинчээн көрүп турарлар. Чайлагдан күзегже көжерде 3 хүн иштинде дажыглаңып келгеннер. Шеми-Аксынга дүнекинин үш шакта сүг уйгудыш чок, түрел чораш, келген болдулар. Шеми-Аксыбиле Манчурек аразы 150 км ырак. Ферманы чаңгыс хүн көжүрер деп бодаар болза, ынаар бүгү машина-техниканы, бүгү күштү мөөнээр, организастыг ажылдарны қылыр турган-дыр.

Бичиилел дажыгланып көжериниң даржыктын үүү дээр. Саанчылар боттарының қызыл холдары-биле бүдүргеи продукцияларының акша-төгерини холга тутпайн турар бис диштилер. Бо чайын болуп эрткен Наадымга садарыбиле быштак болгаш өскедаа аъш-чемнер аймаан қылгаш чорутканнар. Ол продуктуларның өртек-акшазы кайнаар-даа барганы билдинмес. Чоок-қавыда ыт қагар ыяш чок черде хонгулапкан өглер одаар үүл-биле бергедеп турар. Ыяш чок болза, аъш-чемни үүүн-биле қылып чиирил? Ыяштап алыр дээрге, техника ол чок болур.

Чамдык саанчылар чылда саар сүдүнүң планын билбес боорга, өгендим. Оозун бодаарга, ферма ажылдакчыларының ортуунга социалистиг чагышты багай организастап, тайылбыр-массалыг ажылдарны кончуг кошкак чорудуп турары илдең. Төрээн черимнин — Алдан-Маадырның кажан колхоз турда-ла ажылагый талазы-биле ат-сураглыг турган Сарыг-Булуң фермазы мынчалдыр багай байдалдыг турарынга сөткилим хомудады.

Хандырылгаңар кандыгыл, малчын?

ЧАА СОВХОЗТА ЧАА ТАРААЖЫ

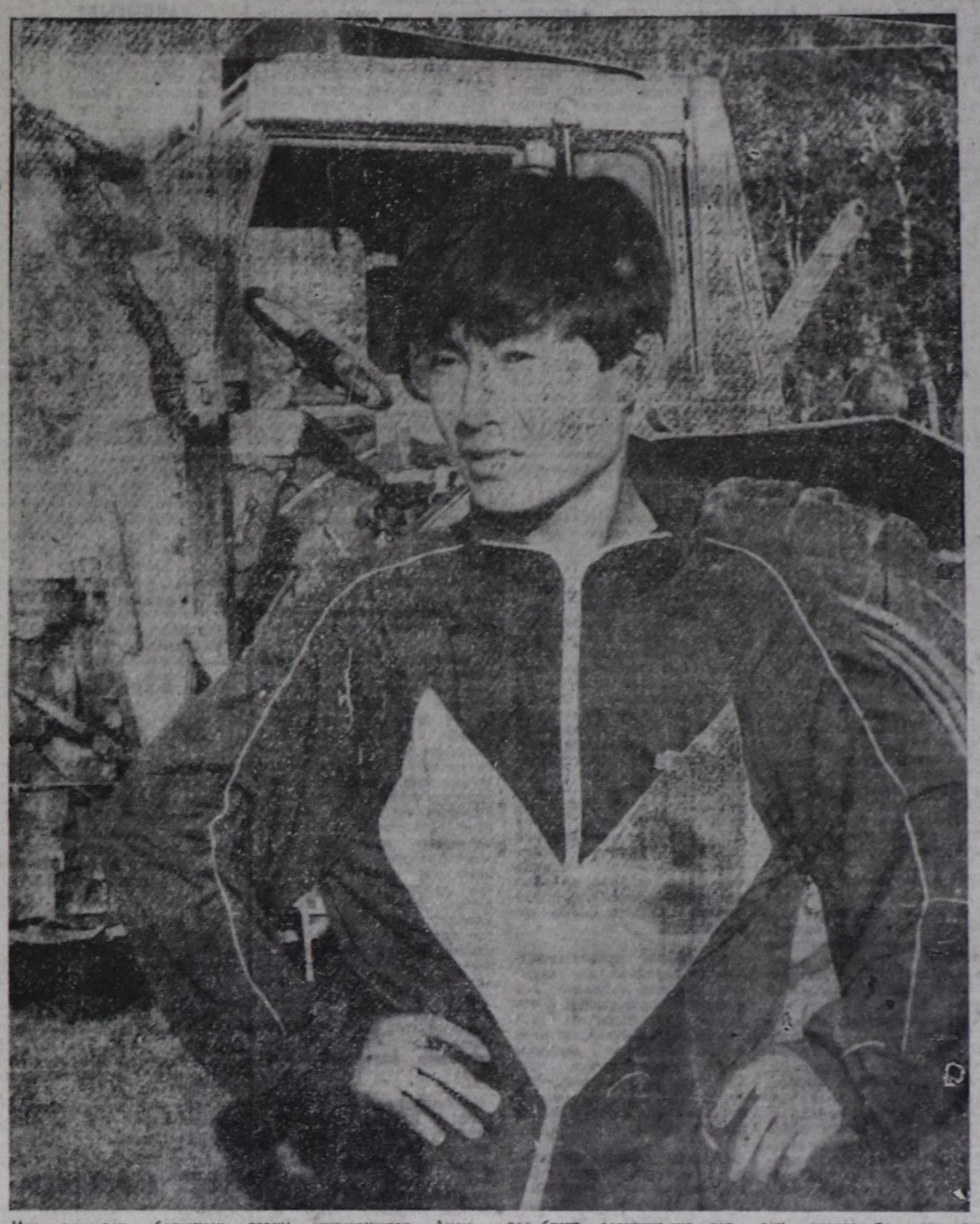

Мал чемнерин белеткээн ногаан сараттарлыг шелге Артына Орлан элээн эртежик халдып келди. Чаа-Хөлдүн серинин салгыны оолдун бажының дүктерин шимчедир салгынады. Терен сигениг шелдү эргилдир көргеш, ол қылыр ажылын айытты. Арыг, агым сугта чунуп каапкан дег шынаа сигенин кестирип, ону сараттаар қылдыр бөлдүрүп чайлаанын Орлан чугаалап берди. Ол чаа тургустунган «Ак-Хем» совхозта чаа ажылдап келген Артына Орлан шынааларда хөй сараттарны тургузушкан. Амгы үеде тараа ажаап алыр ажылга база киржип эгелээн. Техника башкарар база бир чаа қижи келгенин ажылчыннар чугаалажып, ону магадаппаа турган.

— Бистиң бо чер чурттуг Мунзуктуң оглу-ла болгай бо. Қызылда бир дугаарлыг көдээ ажыл-агыйның ажылдакчыларын белеткээр сураглыг училищезин бо чайын доскаш, мында ажылдай бергеи ол-дур. Орланың эрестиин чон магадап турары харыда биске өөрүнчүг-дүр—деп, хоочун механизаторларың бирээзи чугаалаан.

Бир дугаарлыг көдээ профессионал-техниктиг училищени ол эки өредилгелиг доозуп алган. Аңаа үш чыл дургузунда өөренген. Тракторну башкарып ажылдаарга солуни ол демдеглеп чугаалады. «Таарышкан-на ажылым ол хире-дир. Суурумда хоочун тараажыларның ажыл-ишчи оруун эдерип чораш, чаагай дүжүттү чылдың-на өстүрүп, ажаажыры меңээ өөрүнчүг» деп, ол чугаалады. Орлан дангаар-ла шынааларны эргип чоруур. Оон техниказының эрткен черлериниге чаагай тараалар чалгыыр. Чаа-Хөл уну улам-на тараалап болу бээр. Дунмаларын база бодунуң мергежилинге өөредип алыр күзелдиг. Орланның күзели бүдүнгүр-ле болзунам.

ЧУРУКТА: Қызылдың № 1 профтехучилищениң доозукчузу Орлан Артына.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

Бир материалга хамаарыштыр

САНАЛЫМ, ҮНЕЛЕЛИМ

Хоочун журналист Алексей Дугержааның журналист дугайында көдүргеи айтырыын сагыш-сеткилим ханызындан деткиир мен. Ургларым аваы—башкы кижи. Қыдырааш дынаарындан болганчок-ла ырмазыраан, караам, оорам, мойнум дээп, оорга-мойнуңуп ыстап-шылаарынга дүне удувайн безин баргылаары бар. Журналист-даа эвес, көдээ бижикчи бир эжим бар. База-ла номчаан, бижиттиреен олурар. Караам шылаар дээш бергедээр кижи. А бүдүн-бүдүн солуннарны хүнүүн-не үндүрүп, доктаамал номчуттунуп, бижиттинип, машинкага парлап, көдээ бижикчилериниң кандай бижээн материалдарын солун арынга таарыштыр хоюглап, эде-хере тыртып ажылдап олурар журналистерниң электен-не ужу-бажы агарып, карак-хулаа четпестей бээриниң чылдагааны ол-дур: журналист ажылдың чымыжыдыр. Журналистер солуннарда, радиода, телевиденеде, көтүзде ажылдап турарлар.

Бижикчи Михаил Шуо-оолдун «Шынга» бижээн чуулуунде шын бар-даа болза, тускай кежигүн билет-документилиг кижилерни журналистер деп хүндүлээр мен.

«Шын» солунда Алексей Дугержаага, Мустугуй Сатка, Сарыг-оол Кууларга, Ондар Охемчикке, Манай-оол Оюнга болгаш мээн орта билбезим оон-даа өскелериниң қылып, бүдүрүп турар ажылын шын, чөптүг өөренип көрүп, «Тувинская правда» солуннан Светлана Козловага, Василий Кривдикке, Тыва радиодан Биче-оол Маадыга, Дарган-оол Ендангга, тележурналист Раиса Яндаваага болгаш оон-даа өске журналистерге алдарлыг аттан тывысса деп саналдыг мен. Ону санаалдап турган, парлалганың хоочунары Сергей Шойгуну, Валерий Шаравинни, Қызыл-Эник Кудажыны, Монгуш Кенин-Лопсаны, Екатерина Танованы канчаа уттур бис. Артыктажыр чорук хоочун салгалда бар деп чүвени сесдомактан номчукчулар билиппле турар болгай бис. Чонга хүндүткелди чаалап алган журналистерниң оруун чежеда доора турарга, олар аңаа кайын алзыр. Улуг аппарадын чүктеп алган чоруур Ондар Охемчикти хурал, куда болган черге, хөөржүдүлгеге-даа бо-ла көөр ышкажыгай бис. Хоочун журналист Алексей Дугержаа аныяктарга тыва улустуң аас човаалларын өөредир, арттырар дээш канчаар қызын чоруур-дур.

Журналистерниң моғаг чок күш-ажылын дарга-бошкалары та канчаар көрүп турар чүве, ону қижи билир эвес. Журналистерниң берге, харыысалгалыг, чонга солун ажылын үнелеп, аңаа даянгаш, сагыш-сеткилди, ажылхеректи, ынакшылды, қадыкшылды-даа быжыглап болур бис. Хууда саналым: хоочун бижикчилер Н. Кунчун, М. Шур-оол, М. Эргеп деп ышкаш хоочуннарга «журналист» деп атты тыпсып, биледин-даа хайырлаза қандыг боор.

«Тыва Республиканың хүндүлүг азы алдарлыг журнализи» деп бедик атты баштай кым алыр ирги?!

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

ЧАГЫЫМ-ДЫР

Бистиң буян-кежиктиг бурунгуларывыс келир салгалынга бүгү-ле экини күзеп, ылангыя чаагай чанчылдарын дамчыдып бээрин қызып чорааннар, оон ачызында шаандагы аныяктар үжеп харга чедир арага ишпес, таакпы тыртпас чордулар.

Кажан куда-дой үезинде улуг назылыглар шими арагазын хөөрежип иже берген үеде, чалыылар өгден үнгүлеп, оларның хөөрежип-чугаалажырынга шаптыктавас турганнар, а ол дээрге биче сеткилдиң, хүндүлээчелиниң хөөрежи-дир.

Амгы бистиң нарын үевисте улуг-даа, бичии-даа қижилер ыяк бодамчалыг чурттаары кедилиг, кол-ла чүве қижилер амгы чаш ажы-төлүнүп келир үеэн чырыткылыг болзун дээш төлептиг чурттап, ажылдаары ам негеттинин келген.

Үе-шагның бергезин үүп эртип турган-на болгай бис, эн ылангыя дайын үеэин аан. Ам келгеш, тайбың Тываның чамдык чалыы-чараш, чечек ышкаш оолдар, ыстары арага деп ажыг хоранче шымдынган хөрээ чүл? Оон хоразын билгеш, ада-өгбелеривис мынчаар чагып-сургап човааннар: «Араганың үстүнге чам үнер», «Арага-дарыга аныяк қижи хандывас чоор, оон башка ажыг-шужуг көөр чоор», «Арага албыс-бух дег дулгээзиниг» суг-суг дээр.

Шынап-ла, кончуг ынак эжин-даа эзирик қижи хомудадып болур, чүге дээрге «Эзириктин дылы кончуг, эдээрнин бажы кончуг» дижири чеп. Чөөн-чүк үлүзу, ылангыя мусульман чүдүлгелиглер, шаанда араганы чектээр чорааннар, бистин сарыг-шажын чүдүлгевис база. Биртээ, бисте шажын-чүдүлге дагын тургустунуп турар чаагай байдалда сеткил-сагыжывыс база чаагайжып, ыдыктыг айдызалды алзын деп бодап ор мен, аныяк-өскенге чагыым-дыр.

Сандю САНДАН.

ШЕФ ДУЗАЗЫ

Барыын-Хемчик қожуунуң ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 127 га черге картофельди тарып олурткан. Картофельдиң дүжүү қайыдаа ажыл-агыйда эки болуп турар. «Ийиги хлебтин» ажаалдазы эгелээн. Ону тарып өстүргеи арендаторлар боттарының күжү-биле чогуур үеэинде ажаап алыры бергедээн, техника болгаш қижи күжү чедишпес. Ынчангаш қожуун чагыргазы ажылагыйларга картофельди хуусаазында, чидириг чок ажаап алыр сорулга-биле Ак-Довурак хоорайның болгаш Қызыл-Мажалык суурнуң албан, организация, бүдүрүлге, тудуг черлериниге, өредилге, эмнелге ажылдакчыларына тускай план-онаалдаларны берип, ажыл-агыйларга хуваагаан. Ниитизи-биле 50 хире организациялар шеф дузазын көргүзүп турар. Эн-не хөй картофель шелдүг (52 га) «Хемчик» совхозта—29, «Барлыказ» 9 организация шеф дузазын көргүскен. Хөй планонаалдаларны Ак-Довурактын, Қызыл-Мажалыктың ортумак школаларынга берген.

Рынок экономиказының берге үеэинде боттарывыстын совхозтарывыстын ажылчыннарынын өстүрүп алган картофелиниң ажаалдазынга идепкейлиг хиржири бистин хүлээлгевис болур. Ынчангаш шеф дузазын көргүзүп, бердинген план-онаалдаларын күүседир дээш чамдык коллективтер ам-даа ажыл-агыйларның картофель шелдеринде ажылдап турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Қызыл-Мажалык суур.

ХООЧУННАРНЫҢ ИНТЕРНАТ-БАЖЫҢЫНДА

Тыва Республиканың экономиказын экижидер болгаш социал адырын хөгжүдер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын Тываның чону өөрүп танышкан боор. Чарлык ажыл-херек қырынга боттаныл, Тываның чонунга сагыш салыышқынын көргүзе бээр чүве болза, аңаа өөрүвейн, чүге өөрүүр деп бис. Қызылда қырганнарның бажың-интернадынга чедип, хоочуннарның канчаар чурттап турарын сонуургап көрдүм. Назылап қыраан, берге аарыг-аржыкка таварышкан чүс бежен ажыг қырган күрүненин долу хандырылгазында түрүп. аъш-чем, идик-хеп талазы-биле хомудад чок чурттап турар чүве-дир. Оларга таарымчалыг бүгү байдал тургустунган. Олар хүнде дөрт катап, чамдықтары, ылангыя аарыы хандырылап турар чөнээн чээрби беш қижи хүнде беш катап чемненип турарын айтырга-ла, хандырылганың эки болуп турары илдең ышкажыл. Бир өрээлде хөй дээргеде 4-5 қижи, көвей кезиннде 2-3, бир кезек қижи чааскаан-даа чурттап турар болду.

Бажың-интернатта клуб бар. Аңаа қырганнар неделяда ийи катап кино көөр. Хоорайның школаларының, өредилге черлериниң өөренікчилери, студентилери болгаш ансамбльдер концерттерни кээп көргүзүп, қырганнарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап турарынга хоочуннар өөрүп чугаалаарлар.

Хоочуннар өргүзүнүң директору Василий Афанасьевич Мерзляков-биле ыңаа ниити байдаал дугайында қыска беседалашкан бис. Бо чайын ол улуг бажыңның септелгезин чогуур негеллеге дүүштүр қылып алганыга директор сеткилди ханың одуруп. Ол ышкаш ногаа эйнеа шы-жаар чылыг черни база ажылдаа кирип алган. Хөй хүүр черни база алдыды четтирикен. Хоочуннар чурттап турар улуг, белеем өөрээлделе газты база кирген. Аңаа немелде аъш-чем белеткеп алдырына ам таарымчалыг апаргаан.

Улуг-Хем қожуунуң Хайыракан суурда бежен қижи чурттаар филиалды бо хүннерде септеп доозуп турар. Ол бажыңга керек эт-септи, дериг-черекселдерни чогуур черлерден эккеп салып турар. Ол бажыңны октябрьның бирги он хонуунда ажылдыр доор бис дээрзиниге директор чигзинмейн турар. Аңаа Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга қожуннардан назылап қыраан, азырап қавактапқы дег ноок қижилери чок қырганнарны үлезөп алыр. Ол интернат-бажыңга ажылдаар ажылдакчыларын, ажылчыннарны баш үзүр чугаалажып дегүүжүп қаан.

Қырганнарның боттарыбиле чугаалажып көөр болаш, даштың хүн караанда негеленип олурар хоочуннарга келдим. Оларның аразында Бай-Тайга чурттуг, ийиги бөлүктүң иннелиди Серемаа Көковна Салчакка ужурашкаш, қайы хире чурттап турарын сонуургадым.

— Чүү дээр ону, магалыг чүве ышкажыл. Барып-барып республика төвүнде турар бажың-интернатта чаш үргүлаштыр, ажаадып, азырадып тур ышкажывыс чүл. Аъш-чем-даа каш янзы, идик-хепти чылдың үелериниң аайы-биле кедирип, аштап, чүп берип турар-дыр. Шимчеп ыдаваа, чыдар қырганнарны тускай санитаркалар ажаап турар. Мен амдыызында шору-дур мен. Сергек-омаам чер шымбай-дыр. Бо чайын шелээ ап алгаш, төрээн черимге чээрби ажыг хонгаш келдим. Алыр ужурлуг пенсиявыстын он хуузун база берип түрар дивес силер бе. Чалгааралр, муңчулар чай чок ийин. Даараныр, хеп-сын-даа аргын тур бис. Өйлеп-өйлеп өөрүтоглаа көрүп, кинолап тур бис. Чеченчидин чугаалаарга, чаг иштинде бүүрек-биле дөмей-дир бис. Мынчаар эки ажаап-тежээп турда, аргалыгла болза, чонга ажыктыг чүведен қылган болзувусса деп олурар-дыр бис—деп, Серемаа Көковна өөрушкүзүп илеретти.

Кол повары Болат Эртинеевич Ооржаты, Вера Алексеевнаны қырганнар хөлчок мактаарлар. Турун қылаштай албас қырганнарга чемни Раиса Натпит чедирип, қырганнарны чемгерип турар.

Коллективте улуг эмчи Бора Кууларовна, улуг сестра Светлана Кадыр-ооловна, эмчи сестралары Алексеевна Бухтуева, Серемма Хурбээ олар қырганнарны сагыш човаңгыры-биле хайгаарап, эмнеп турар. Диш эмнээр, эм сыкыртыр, сайгылгаан-биле чинээр болгаш оон-даа өске кабинеттер ажылдап турар.

Туруп шыдавас қырганнарны ажаап турар санитаркаларның ажылы чымыштыг. Урана Ондар, Мотя Сандакпан, Валентина Қызыл-оол, Намзад Ооржак, Зоя Ондар, Светлана Күжүгет оларның ак сеткилдиг күш-ажылды, бичо сеткилдин дээш қырганнар өөрүп четтиргенин илередип турар. Чыдар улуг қижини шимчедип, чүп, чемгерип деп чүве, шынап-ла, шыдамық иш-тир.

Коллективте профэвилел комитединиң даргазы Чойгаана Тюлюшовна Лама ажылды план ёзугаар чорудуп, коллективтин ниити хуралдарынга сагылга-чүрүм талазы-биле айтырыларны шынгыы чугаалажып, ийи-чаңгыс болу бээр таарымча чок байдалдарны дораан чок болдурары-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Интернат-бажында эвес, боттарының бажыннарында чурттап турар беш қырганга (Қызыл хоорай девискээринде) ачы-буян чедирилгезин база қылып турарын профэвилел даргазы чугаалап олурар. Ол қырганнарга дүштеки изиг чемни хөлөс чедирип берип турар. Бо ажылды ам уш ай дургузунда чорудуп келген.

Қырганнарның эдээн хөй кезин солуннарны чагыдып алган номчуп турарлар чорду. Телевизор бар. Уваан күүл бөлгүму база ажылдап турар. Боттарының шаа-биле кэш номер белеткеп алгаш, Бүренде қырганнарга аалдап барып-даа турган. Ол ажылды библиотекарь Шивитмаа Күнжел багай эвес удуртып келген.

Хоочуннарның аразында коллективтин ажылынга өзи тура-биле киржилгелиглер база бар. Чижээ, Дамба Тюлюш аңаа олурар хөөнг чок, күш-ажыл қылып чанчыккан болгаш ногаа, картофель қадагалажып турган. Ам дүжүт ажааттынган болганда, хаван ажаар ажылче шилчээн. Ол ышкаш хоочуннар Саяна Оюнова, Александра Шойлова, Мария Лыкова, Григорий Чалзыпай дээш, оон-даа өскелер столоваяга картофель аштажып, өрээлдериниге ногаа өзүмнери өстүрүп, идик-хеп даараан, септеп турарлар.

Қызылдың улетпур бүдүрүлге черлери, организациялары қырганнарның интернат-бажыңына халас дузаламчыны көргүзүп, бүгүниг ачы-дузаны чедирип турар. Қызылдың даваныыга фабриказының коллективи ийи мүн ажыг рубльдүн иштики хевин. Сооыг министерствосунуң садыг базазы 5280 рубльдин дүүтен қылган хеп аймаан. «Каа-Хем» хемчүр-даш разрезиниң коллективи мүн рубльдин сава эдмаан халаска дуза қылдыр берген.

Коллективинде күш-ажылды хоочуннар бар болганда келип ыдып, дузалап ажылагыйын удам каабаатын, чедиңнаны тудуп хоорар айтырыг тулуп турар. Оны ажылдаатка ынаары апаа, ийи, хиш чок ногаа-биле хандырылгаатыг болгуп-дур.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Хоочун журналист.

КОРГУНЧУГ-ДУР

1992 чылдың июль 22-де үнген «Шын» солуннуң 4-күн арнында «Шуут соксатса» деп К. Салчактың саналбодалынга сеткилминиң ханызындан катчыр-дыр мен. Ыңаа кончуг чөптүг, шынын бижип қаан. Шынап-ла, бо коргунчуг, берге үеде аар өртектиг арагаларны Тываныс-че эккеп, кинр сөөртүп, улуг өртекке чедирип ап турар чижеп, хоптак сеткилдиглерни қайызын ол дээр. Ынды-ларга удур демисел чоруп турар бе? Оларны штафтап, торган турар бе? «Спекуляция» деп ийдиг статья чок, душкен. Кым чуну-даа аар өртекке садып түрар болза, оларның хөрээ апарган, шагдаалар-даа ыытташпас, аңаа көрүп қаар.

Қызылга садыгларга чораш қижи көөрге, ында арагаларның өртектери аңгыаңгы болгулаар чорду. Ол чүге ындыгыл? Кижи көөрге, дөмей-ле арагалар-ла чорду. Чижээ, № 20 дугаар садыгда водканың «200» деп каан, а төпте садыгда көөрүвүске, «180» деп каан. Ылгалы та чүзүнде.

Ам қайда-даа базым саныда арага-ла, арага. Аныяк оолдарны көөрге, ақшаларын «октажыпқаш», оларны барбалап алган чоруп-ла турарлар. Черле арага-биле эдержип-ле чоруур болза, та қандыг чуртталга чурттаар чүве, коргунчуг-дур. Ынчангаш К. Салчактың ышкаш, мээн дилеэм база ындыг. Удуртулга Чеви ону черле эки кичээнгейге алыр боор деп бодаар-дыр мен.

В. КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга район.

АЯНГАТЫДА МЫНДЫГ

Барыын-Хемчик қожуунуң «Аянгаты» совхозунда мал ажылында чугула кампания—хойнуң тарын боозадылгазы болгаш сула эдержилгези эки организастаттынган. Бо ажылче совхозтуң директору Л. С. Монгуш биле кол зоотехник Чечек Монгуш улуг кичээнгейни салып турарлар. Совхозта ниитизи-биле 2426 баш төрүүр хой бар, ам оон чартыык тарып боозатқан, артканын сула эдержилгеже кирген. Төрүүр кодан бүрүзүнде 5 кошкар бар, оларны бир неделя болгаш солуп турар. Кошкарларның күш-шыдалыынче база кичээнгейни салып, немелде чемгерилгени организастап турар. Аянгатының хойжуларының келир чылын хой бүрүзүнден хураган алыр дээш бо ажылче улуг кичээнгейни салып турары черле чөптүг. «Аянгаты» совхозка дениээрге, өске ажыл-агыйларында хой тарып боозадылгазынче болгаш сула эдержилгезинче кичээнгей багай салдынган. Акша-төгерик чогунга сылдаглап алгаш, чамдык совхозтар тарып боозадылга ажылын чорутпаан. Коданнарда салган кошкарларның күш-шыдалы кошкаан, оларны солуп, аңгы чемгербейн турар.

Совхозтар директорлары, зоотехниктер мал ажылында бо чугула ажылды кичээнгейге алыры чугула боор. Бо бүгүнү эки организастаавыннан мал тепу немежиг болгай.

Хоюг-оол МОНГУШ.

СУБИДАЙ

АМЫ КЕЗЕК

Күске чылдыг, Намдак бурганныг...

Кижи амытанныи чырык черге чоруурун болуушкун дээр. Дүрзү-хевирде, аажы-чаада, ижин-хөөнде болуушкуннун илерээрин согур душка санавас, ол соңгу назынган истиг, башкы назынче өштүг болур.

Кижи өлүрге, оон түгле мага-боду өлүр, сүнезини өлбес, өске кижи азы дириг амытан-биле кады чырык оранга дагын катап эглип, чүүттап чедип келир.

Эзэн буянныг, чазыылдыг, сарыылдыг болза, сүнезин өлчейлиг болур, амырап чоруур, сеткили пек боор.

Кижинин соңгу назынында арга-дуржулгазынын артынызын нс дээр, ойбун, сорбу дээр, а башкы назынында чедип алза чогуур сорулгазын өш дээр, салым, иттиг, кыйгы дээр, ону чедип ап чоруурулун хире-черге байдалын шингээл азы ижээл дээр.

Кудайның дээр шаар дүн-дүүнде бурганнар хөлзеп турган.

— Мен бо кижинин арнын бодунга үш катап улай-улай көргүзүптер бодап алдым — деп, Намдак бурган үелер эрегезинин эге шуруузун сүйбап олурган. — Оон соонда өлүр мүрнунда чангыс катап керүүн.

— Хөөкүйнүн назынын ындыг чолдакка чаары чөптүг бе? — деп Одучу бурган чигзинген. — Шору үрен бүдүрүп кагдыысс чоп.

— Оон ужурунда ындыг чүве-дир — деп, Дээди Бурган ынча дээш, далашкан кижи болуп адаан азынган, ынчалза-даа чугаанын төнчүзүн сонуургап, карактары овуузунуг ыланайнып турган.

— Мен чогум-на ынча деп сонуургаан боор мен — деп, Одучу бурган кандыг-даа чүвенин сөөлгү түннелинге чоок кижи болгаш, алыс хевирин ышкынмазын бодап, чугаалаан.

— Аваа улуг үүлени хүлээдир — деп, Намдак бурган хүлүмзүрүп, сегелин сүйбаан. — Чок дээн болуушкүнну чогаадып эгелээн бис, хаандан хаа угаанныг болур, хаадан хаалгачы каржы апаар. Черинн чаа чаяалынын эгези болур.

Дээди бурган сеткил ханнаш, алдын даянгыжын көдүргеш, өткен аасты бадылап каан.

Сүме донгайраш, Улуг-Хемнин ыылан эринде арнын кончуг тода көрүп каан. Баштайгы чылы киргеш үне берген, он дөрт хааны харлай берген, оолак турган. Оон мешпек думчуунун бажында дөр дамдыы кожайган, чаагымда сыртылаан ойбуннаан, сеспегер эриннеринде дем чиген эдININ үзү хевээр болган.

— Сүмбе! — дээш, өлө карактыг күдер сарыг Чода ашак оолдун арган ээгизинче сүвүреш салаазы-биле шашкаш, ол-ла салаазы-биле кедээр айыткан: — Бо-ла кара-кара хаарлыг сынны көрүп тур сен бе, Сүмбе? Туна тайга бажындан харап көрүп олурар болза, оон хевири дөрт-даяктап ковайын туруп олурар кижиге кончуг дөмей. Моон соңгаар ол сынны Сүмбе-Бели дээр, оон эн бедик кожагарын Аът-баштыг деп адаар. Аът кырындан назынында дүшпес болуп чаяткан сен, Сүмбе салымынны хаайынга кертип ал. Моон соңгаар орузуска чангыс-даа сөс этпес бис. Холумну карыштыр-солуштур туткан черимге баштай сугну өөү көөр сен, оон соонда куду көөр сен, чүү көргенинин экидир сактып аар сен. Далашпас сен, катап-катап-даа сагышка сиирр көрүп ап болуп сен. Ону бүгү назынында утпас сен. Утпас болзунза, бүгү назынында угаанын чарт чоруур, уттуптар болзунза, бажын баларлангаш, өлекке чөнүүр сен. Ону бодап, ылаптап көрүп ал. Оон ыыт чокка аттангаш, чангыс-даа сөс этпейн, дедир үглуг чоруптар бис. Оон соонда чангыс-даа хая көрүнмес сен, Сүмбе, ону база таптыг сактып ал.

1168 чылдың чазы Тывага сараалыг болган. Апрельде чылаан, шык дүшкеш, бүрү шыыладыр үнүп, четчип келген, оон майда соогаш, донаттап, долу дүшкеш, үнүшдүжүт өлген, а июньда бойдус база катап эвизин чаннаш, чүве байдалы орталаныр олурган.

Ийи аттыг кижи соннуг-мүрнуг челиштирип олурган. Орук чыраа аразыдан үнгеш, кезек шатты белдире каккаш, кадыр кашпалды одурту алзы чоруткан.

Улуг-Хемнин эриктери шагшаандан тура кара довуракты, оът-сиген, кат-чимис, терек, тал эгээртинмес үнер чер турган. Кезек-кезек оожум эттерге кадыргылар, шортаннар, белдер, шокарлар дүлген эт дег, эндерли бээр. Ээремнернин кылагар көрүнчүүнге эрик баарына ушкан өдүрек, кастын, суттатка кирген эликхүлбүстүн, те-чуманын дүрзүлери өлдептиг тода чуруттунуп ыыдар турган.

Саян сын-биле ачыр-дачыр көрүжүп келгеш, Улуг-Хем амыр-тайбын аажы-чанын уттупкаш, чалгыглары дүргедеп, эшкедеп, буга дег бустап човаан ышкаш кыынны бээр. Сугнун дүргенинге хевирдүрзү-даа чуруттунмас хаялар аразыдан чүдүрүк-чүдүрүк хире ак көвүктер үне маннашкылап келгеш, каттыжып-каттыжып, ак аржы чечектер дег чаттылгаш, кызаа кашпалга шурап чыдар апаар. Чааш-шимээн дендеп баар. Шынап-ла, чугаалажыр арга чок ышкаш апаар. Ынзалза-даа чугаалашпас дээринин утказы медерелдин арнында бир-ле коргунчуг таныныл ышкаш кожаа берген турар.

Чода ашак ийи холун карыштыр-солуштур тудупкан. (Амгы үеде кран башкарыкчыларынын «ажылды соксадыр» дээн демдээ — авторнун тайылбыры).

Сүме өрү көргеш, куду көргеш, чүү-даа көрүп чадашкан. Далашпаан, маргышпаан, ылавылап боданып турган. Баштай оон сагыжынга Чода ашактың ийи холу кирер болган. Ашактарнын эксин дыннаарга, Чаа-Хөл хем биле Ортаа-Хем Улуг-Хемнин ийи талазындан быгынап келген ол үш хемнин хевири кадар демдек ышкаш болган дижир. Чүгеле ийик Чода ашактын холу база ындыг кадар демдекти сагындырар болган. Сүме оон соонда Чода ашактын бодунун дугайын бодай берген. Ол ашак утында-ла бистин чер кижизи чорбаан, чараш, тыва ураанхай кадай эдертип алгаш, дөгүй берген назынында бээр чурттап чедип келген дижир. Бо төлгечи ону Ноян кижи болур деп көрген дээр, ынчалза-даа ол ашак ноян болур хире эвес кыраан. Сарыг-Холдун Бурган турлаанда албан хаан амыдыран чоруур мындыг ашакла болгай. Оон бараанын көөр боордан башка, кандыг албан хаан турарын кым-даа билбес.

Кудайның дээр шаар дүн-дүүнде Намдак бурган азырыпкан, оон думчуунче арты ыжыдан хойган хөлчүк кире берген болган. Сүме караан шимгеш, бажын силгиптерге, черинн чурумалы оон караанга кедергей тодазы-биле ажыттынып келген.

ХЕМНИН ЧУРУМАЛЫ ТЫВЫЗЫК БОДАРААН

Өрү көөрге, Улуг-Хемнин чалгыглары чер кыры-биле батпайн, харын кудайдан шуралыкталып халып баткаш, сурун кыстын силгиленген он чажы ышкаш кулбурааш, карак деннелинге өннелдир шуран халып бадып чыдар болган; ол сугнун кырына хүннүн херелдери ак-ак дилиндектер хевирлиг саарлып, чеҳээштер хереллденип, өскерлип, солчуп, хаараачыгайлар сыыладыр кылыйтып чоруп турар болган; анаа кижинин сагыш-сеткили оожурган, эргеленчиг үүлдерни бодап, бүгү чүвеге бүзүрелдиг ышкаш ыыны бээр болган.

Куду көөрге, суг какпас хаага үзе чоруй, хепертен артынче эннкен, ында хирлиг бора көвүктер бөөлденген, бирде-бирде бодаарга, хем чер адаанче кирип, байгы-ла бар турар үүлдерни катай-хаара хавыра шаап аппар чыдар ышкаш сагындырган; каракара хаарларнын хевирн мунгаргай, чылдагаан чок черден ыы келир, кижи сагыжынга айыыл-халап дугайында үш үдүрүм бодалдар кирер болган.

Сүме ону катап-катап ылавылап көрүп, кижи амытаннын адырарган ийи буду ышкаш, амыдыралдын ийи хевирин — өөрүп-тиилеп болгаш мунгарап-мунчулуп чоруурун үлегерлээн чүве ирги бе дээ каразып, бодалынын шын-мегезин айтыыштар арга тыппайн, Чода ашактын өле каразынче чара көрүптер чоор бе дээрге, оозу кыыдыр-ла хая көрнүр болган. Ам каачаар боор, турган черге тура хонар эвес, шындаа, меге-даа болза, бир-ле чүвенн бодап алыры албан турган.

Сүме эзенгизин тептинер дээш, аңдынче кылаштай бээрге, Чода ашак олче кылчаш кылдыр көргеш, мойнун үзадып, чыдыыргай каапкан ышкаш хевир көргүскеш, аңдын мунгаш, өске талакы ийни куду мундура аарак бадыпкан, черинн кырынта эзер аът мойнунче чүткүп, аттар олура часкылап каап, күр черни кара девис кылдыр чара тепсеп бады барган.

— Бодап алдын бе, Сүмбе — деп, ыыттап болур черге айтырган ышкаш болган. Ынчалза-даа ол харыы манаваан, чырыы чырташ кылгаш, боду дужунда сүмелээн:

— Бооп-тур! Ол-ла, Сагынган чүвезин кымга-даа чугаалап болбас дээр чүве. Бир эвес бодап алганын ылаптыг болза, сээн улуг төлген оон ужукталыр, бир болза угаанын кезээде чарт чоруур, бир болза, элекке чөнүп өлүр сен. Ам ыыларлыг чедирип ор, аңдын камнава, адаанда чыраа үзүүнге баргаш, бир-бир аттарны солуй эзертээш, бир-бир аттарны четкеш, чип-чиге хүн үнер чүкче улдап чорун каар бис.

Сүме аңдын кымчылап-кымчылап, ыыт чокка тутсун слургаан.

Кежээ дүжүп, Чаа-Хөлдүн кырынга дүргеп кара булуттар диргелип келгеш. Агаар пык, тынышка арыы кончуг кыынып турган. Агаарның ындыг шыгын болгаш зарын Сүме чаш назынында бирде дугаарында эскергеп. Ол анаа элдепсинмээн, бодунун өлзээн өзе бергеинин, кижилер дыннаар хире үнелиг домак эдип болур апарганын медереп каан. Ындыг болганда ол амыдырынын эн чугула төлгезин часпаан ышкаш сагындырган. Анаа харыылаан дег, хүн ажар чүкте арт кырынга дыйланнаш салбагар кызанналш чырыткылаш кылынган. Чаашкын чоокшулап олурган, ынчалза-даа аттыг эрлер оон дургеин-биле доорлуп бар-ла чыдар болган.

Арталыктыг сыныа артылгаш, мүрнунда бедээн тандынын эдээнде өлзининг хем эринге паштанганнар. Чоданын хола пажына шай дораан бургурткайдыр мөөй бергеи, а курраг ааржыны кижи бүрүзү бодунун тазлынындан ушпуп чигеп. Өлшыкка оон идегелдиг болгаш ес-баарга оон дээштиг чемин адаары берге.

Одагның чырыы карангының ортузунда хензигийне девискээрни өг хевирлиг көзүлбес чүве-биле ангылапкан ышкаш болган. Сүме чалбыышче көрүп, чаашкынның соок хады оргаже үлдап, чалбыыштың чылыы чаактарны сүйбап турарын эскерип олура, та оттун чылыы ындыг кончуг хуулгаазын чүве, бодунун арнын кончуг тода көрүпкен ышкаш болган. Суг-даа көрүнчүктелбээн, хөлеге-даа көзүлбээн, а Сүмеге арны тода көстүп турар чүве ышкаш чүмү-биле көстүш дээн. Кандыг янзы-биле көзүлбес карак ажыттынып келгенин таптыг шинчилээр деп олурда, Чода ашак сүвүреш салаазы-биле оолдун быктынче шашкаш, орукке далаштыра берген. Ам канчаар боор, албан-дужаалдыг ашак кижи-биле маргыжар эвес, бажынга шимереш дээн чүве бүгүдезин кижилерге илеткел чорээн дээн эвес, капшагайның эзеринге олурупкаш, кел чыдар чаашкындан хоора халдып чорупканнар.

Дөвүнчүктүн кадырынга четкеп аътты чеже-даа солаан. Дан бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, он салаазының ортузунда чалаан мөнгүн дашка ышкаш, үжеи үш кожагарның ортузунда чайгылчак көк хөлдүн эринге харап келгеннер. Аттарының аксын тыртып алгаш, четкен малдарнын кастагларын дүжүрбейн, эзер кырынга элээнве үр олурганнар.

Хөлдү Деңгис-Хөл дээр. (Амгы ады Кара-Хөл — авторнун тайылбыры). Сүме эскерип бодап турарга, хөлдүн өөү дан атканының аайы-биле өскерлип турар болган: баштай дан хаязында хырааа дег ак чыткан, оон хөлбеңнедир көгерип келген, адак соонда, дүвүнде довураанын азыы-биле карарып көстүп чыткан. Кожагарларнын бирээзинден харап көөр болза, хөлдүн боду, эриктери, үнүжү кижи караанта дыка чүүлдешкек дээрзин Чода ашак эки билир турган, ол карактын огу хөлдүн ортузунда ак-чайт куштар болур, олар ужуп, көөүн турда, карак ынай-бээр хараныи каап чыткан ышкаш сагындырар.

Аянчылар келген үунче дедир ашкаш, ак-ак даштардыг хем өзенин куду баткаш, өлеңнг оргулаашка доктааганнар. Ында ийи аът оттап турган. Аянчылар аттарын откарып каап, какпак хая баарында чаглакче ыыткыр чугаалажып, чөдүрүп, дааш үндүрүп чораш үнүпкеннер. Тываның хая-даштыг сынарын кырладыр «шажын оруктары» азы «Богда удазынлары» дээр хөй каът каалама оруктар шуушкан, оларның дүштээр азы хонар черлериде мал чиир өленнг одарлар, кижи хонар чаглактар таваржыр турган. Чаачалбах хөлбээн үеде коргарсестар чүве турбас, ынчалза-даа чөдүрүп, ыыттан, идиил кактап азы тонун, бергүн силгип медээлээри алган, ылангыя эр, кадай улус кырынга таваржыр чорук бүжартадыр хүрүм болур турган.

— Амырган-на ынай, даай! — дизе-ле, хөлбегер сырбык кудуруу-биле хаажылаан шиштегер бөрттүг, аныяк эр чаглактан үне халып келгеш, кайгамчык чиик кашпагайы-биле черге донгаш кылдыр, кудук базып сөгүре чоруй. Чода ашактын баарына мацнан келгеш, ийи холун адыштары өрү кылдыр сунган: — Чолукшуп ап көрээли даай! Эзенги каккылаштырып чедирбээнивегеи бээр каш чыл арте берге моонар, беш шагаа артыгы бе, алды бе?

Кончуг шугда үүлени бүзүрген дээш ашак топтуг болгаш бүзүрүп биле харыылаан чаяр. Кижи чаглакка барган, ийдир хараган чалбыыжыын чаныыга шайлап олурда, ыңаак эр келген хөрээн ажыт-чажыт чокка төө каап берген.

(Улаштырылыг).

Алдын-оол ДАРЖАА.

БАРААН ӨРТЕКТЕРИ КАНДЫГЫЛ?

Август айда республиканын магазиниринге улеттүр болгаш аъш-чем бараанларының өртээ дыка турбаан — өрү-куду өскеп, бадып турган. Аъш-чем бараанларындан эт өртээ чүгээр боон, барык чаңгыс деннелде турар. Өске чем аймаанын өртээ элээн бедий берген.

Чижээ, ак чигирнин өртээ оон мурнунда айда 53 рубль 50 көпеек (бир килограммын) турган болза, август айда 81 рубль ажа берген. Бир килограмм душтун өртээ 4 рубль 60 көпеек турганындан 6 рубль 20 көпеек четкен. Бир дугаар сорттун кара шайы 97 рубль турганындан 154 рубль ажа берген. Бир литр садыг сүдүнүн өртээ (үскүру 3.2 хуу) 3 рубль 65 көпеек турган болза, ол ам 6 рубль 46 көпеек апарган.

Тывада бараан өртээ эн аар боон турар районнарга Эрзин болгаш Барыын-Хемчик районнар хамааржыр. Эрзинде бир килограмм сметананын өртээ 145 рубль, Барыын-Хемчикте бир килограмм курраг сүттүн өртээ 181 рубль, а Кызылдын магазиннеринде 138 рубль.

Республиканын Статистика эргелери.

Антонина Ивановна НИКИТИНА

Кызыл хоорайның иштики херектер киллизиниң байысаалга бөлүүнүң инспектору, милицияның лейтенантызы Антонина Ивановна Никитина 1992 чылдың сентябрь 23-те кем-херек үүлгедикчилериниң холундан өлген.

А. И. Никитина 1968 чылдын ноябрь 28-те Томск хоорайга албан-хвакчы кижилерниң өг-бүлезиниге төрүттүнген. 1985 чылдың сентябрьда бодунун күш-ажылчы ажылчорудулгазын эгелээн. Ол 1986 чылда Кызылдың күрүнеиин педагогика институдунун «Педагогика болгаш эге өөредилгенин методиказы» деп факультединге өөренип кирген. Школага база педагогика институдунга өөренипдаа турган, ол Кызыл хоорайның № 15 школазынга химия болгаш биология кабинеттериге лаборантылап ажылдап турган.

Кызылдың педагогика институдун доокан соонда ону 1990 чылдың августа № 5 школаның эге класстарынга башкылаар кылдыр чоруткан, а 1991 чылдың августа № 9 школаже шилчиткен.

А. И. Никитина ажылдап турган коллективинин чоруткаары-биле иштики херектер органнарынга албан эрттирериби-ле 1991 чылдың октябрьда ажылдап келген. Ону Кызыл хоорхүүскомнун иштики херектер киллизиниң байысаалга бөлүүнүн инспектору албан-дужаалга томуйлаан.

А. И. Никитина ажылдап келген үеэнинн иштинде ажылга шудургүзүп, чаныссыныш чогун, буянныын болгаш биче сеткилдин көргүскей. Албан-хүлээлгезинге ак сеткилдиг чоруу дээш каш удаа шаңнадып келген.

Антонина Ивановна Никитинаның чырыткылыг овуу-хевирн бистин чүректеривиске кезээ менгеде артар.

ИХМ-нин коллегиязы, удуртулгазы болгаш Кызыл хоорхүүскомнун иштики херектер киллизиниң коллективтери.

ТЫВА НЕЛЕРНИ ЫДЫКТААН

ЫДЫКТЫГ БУРГАНЫВЫС, УЛУГ БАШКЫВЫС, ЧЫРЫТКЫЛЫГ XIV ДАЛАЙ-ЛАМА СИЛЕРЛЕРДЕН черге чедир мөгейишаан, холувус чаламалап алгаш, дис кырынга олурып, улуу-биле дилеп тур бис.

Азий диптин хинднинде кайгамчык чараш бойдустуг Тываның черинге тыва кижиниң чаяан бодаратқан тыва не кижини ыдыктап йөрээн бээриверни сөгүүп дилеливис.

Ачы-буянныг тыва не кижиниң адын

КАДЫН

деп адап ыдыктап бээриверни база дилеп тур бис. Силерлериң ыдыктыг сөзүнүңерден хей-аъды көдүрүп, тыва нацияның салгалы кадык, чараш, кара баштыг Богда бурганның чүдүлүктерин олар биске шаңнаарлар.

ЫДЫКТЫГ БУРГАН, ЧЫРЫТКЫЛЫГ XIV ДАЛАЙ-ЛАМА СИЛЕРЛЕРГЕ улуг хүндүткел болгаш ынакшыл-биле тыва аваларның мүрнунда:

Өг-бүленин, нелернин солуну «Эне сөзү» солуннун редактору Артык ХОВАЛЫГ.

Чогаадыкчы, эртемден кыс мөзүг-бүдүштүлериин төлөзүн, Тываның Композиторлар эвилелинин баштаар черинин даргазы, эртемден Зоя КЫРГЫС.

Тыва Республиканын Президентизинин өг-бүле, не-чаа айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Людмила ЭРДЫНИЕВА.

БИСКЕ КЕЛГЕН БОЛЗА

Эх, студент чурттагаанын бо үеде бергедеп келгеиин! Бо чылын Тывадан соңгаар хоорайларже өөренип кирген-ниин саны ындыг-ла хей эвес. Чүге дизе Тывада акша-биле байдал элээн нарын. Че, ол-даа ындыг-ла ыйнаан, ынчалза-даа бистин Бай-Тайга кожуунун төлөдери биске, студентилерге ужуражып, бистин амыдыралывысты сонуургаайн турары хомудаанчыг.

Өске кожуунларнын төлөдери студентилер-биле ужуражып турарлар. Ол көөрде олар аъш-чем, акша-биле халас дузалажып турарлар. Хеп өртээн суг чигеткеш, студентилерге садып турарлар. Чижээлээрге, бо чылын Улуг-Хем кожуунун төлөдерге боттарының студентилери-биле ужуражканнар. Ол ужуражылгага олар студентилерни дүвүрдип турар айтыырларны сайгарып, оларның салган айтырыгларынга харылаанар. Оон соонда студентилерге какао, кофе, вермишель конфеталар, чигир дээш, өске-даа бараанларны халаска бергеннер. Акша дузаламчызын база көргүскеннер. А совхозтар бир шоодай картофель-биле дузалаар болганнар. Барыын-Хемчик кожуунун даргалары студентилерни автобус-биле Абаканга, Кызылга чедир халас чедиреринн чугаалашканнар.

А Бай-Тайга? Олар мындыг ужуражылгаларны эрттирбейн турарлар. Эн берге байдалда республикадан дашкаар өөренин турарлар таваржып турар.

Радион ДОНГАК.
Студент.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ ХЕМЧЕГ

Каттышкан Нациялар Организациязының Чингине Ассамблеязының 45-ки сессиязы делегейнин улуг назылыгларының хүүн эрттирерин чарлаан. Оон-ла холбаштыр Россия Федерациязының Чаза улуг назылыгларын хүүн бо чылдың октябрь 1-де эрттирер кылдыр шинтпирлээнинге биетер, улгады берген назылыг кижилер, сеткил ханыышкын-биле хүлээп ап турар бис.

Моңу кончуг улуг ужуурдузалыг хемчег кылдыр көөр, ону чогумчалыг боттандырарына кол рольду чер-черлерде Советтер, эрге-чагырга органнары ойнаар. Анаа хей-нинти организациялары, ылангыя хоочуннар чөвүлеңдери киржир хүлээлгелиг. Сөөлгү үеде Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоочуннар чөвүлеңдериниң ажыл-чорудулгазы шоолуг чорувайн турарындан чүү-даа дынналбас боор-дур. Оларның ажылын идепкейжидери чугула деп саналдыг мен.

Улуг назылыгларын делегей хүүн эрттирер үүне болганда, анаа белеткел ажылдарын чорудар, кандыг айтырыгларже кичээнгей салза чогуурун тодаралыр үе келген. Мээн бодалымби-ле алырга, бирээде, улуг назылыг кижилерин чурттаан орар байдалын, эмнелге хандырылгазын кичээнгейте алыр, ийнде, пенсионерлерге, инвалидтерге аъш-чемнер, бараанар, кандыг-даа хевирнин транспортунга ынай-бээр чоруурунга билет садын алырына эптит байдалды тургузар, үште, хоочуннарнын анныктар, школачылар-биле ужуражылгаларын организаттаар.

Василий ТАМДЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Тожу район.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Черно-книжник» 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда. **Видео-зал:** «Уловка мечты» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гений» (2 серилыг) 15.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорхүүскомнун иштики херектер киллизиниң байысаалга бөлүүнүн инспектору, милицияның лейтенантызы

Антонина Ивановна НИКИТИНА

1992 чылдың сентябрь 23-те кем-херек үүлгедикчилериниң холундан өлгени Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу болгаш Кызыл хоорхүүскомнун иштики херектер киллизи ханы кажыдал-биле дыннатпышаан, оон төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге кажыдашкынын илерегейлеп тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу.
Кызыл хоорхүүскомнун иштики херектер киллизи.

КУДУМЧУЛАРДА СУКСААН АМЫТАННАР, КУРГАГЫЛААН ҮНҮШТЕР

Коммунизмнин суртаалы өскерлиг, ССР Эвилели өскөр, хуулуг, күрүнелер боттары бот-миннип чурттаар апарганда, амыдырал чурттаравыстын үндезин өзээн бис боттарывыс кайын тоо быдарадыптар деп бис. Бүгүде чиитер чем, кедиптер хеп, азыраан малывысты боттандырып бүдүрерде, биске эне үнелиг чемгерикчивис чер, довуракта болгай. Ол чер, довурактың ажыын, дүжүдүн чонун четтирзин, ону бугасумун, суг аймаа-биле хандырын дээн сеткил-биле бодунун санал-сүмезин солун дамчыштыр чурагайлап, тайылбырлап турган янвалид пенсионер Бады Ооржактын демисел-күзели дөрт чыл чеде берди.

Мүн-не арат ажыл-агыйы тургустунгаш, сүттаттыг Кеен-Кежигни эвлеп, оон янзы-бүрү продукцияны хоорайның чону тарын, бүдүрүп ап турар аваарга, ол кыргаанын сеткили өөрүп чоруур апарды. Ам оон сагыжынга бистин бо Кызыл-Мажалык суур улуг район төвү боор санаттының турар болганда, оон чаагайжыдылгазынче сагыш салбас, өжен-энмежок аар өртектиг кудуктарны кылгаш, чон оларның ажыын көрбес, буга-сумун-биле баткан суг өртээ чиик, биске эптиг, ажыктыг турда, район, суур Советтери олче сагыш салбаска, ирей шуут чөгенин калган олур.

Шынап-ла, суурнун, районнун, республиканың депутаттарының Кызыл-Мажалык суурунун чаагайжыдылгазынче үглаан, ажылын боттандырыпкан депутат чок, чөгенчиин. Белен тудуп, бүдүрүп каан буганы ажыглаан албас-тыр. Ол буганы ажыглаар сорулга-биле бистин өгбевис Монгуш Чүлдүм суур Советинин даргазы турган. оон дөзүн цементтиг бетоннан, быжыглаан, суурже сугну кинр аксын каарга, буга дөзүн, оон үнүн үрегдээр үрегдекчилерже кымдаа сагыш салбас-тыр. Олар «шын херек кылган» дээзинг утка-биле ол буганы эде кылып, септээринден ойталаан, акша чок деп сылдак тыртып, а ол үрегдекчиге суур Совети дыны албас боор-дур. Ону үрегдээни ийи шак хире болду-ла ыйнаан, а ону дерип, септеп алырын дөрт чыл хире чадажып турар, ол чүү деп кончуг шүшпен, чалгаа удуртур орган боор чүвел?

Эрткен чазын апрель айда суур Советинин даргазы Бегзин-оол, райхүүсомнун оралакчы даргазы Хомушку-олар инвалид ирейни эдертип алгаш, Кызыл-Мажалыкче киргеи Бижиктиг-Хаяның бугазының дөзүнге чедип, оон үрегдеткен багай черлерни айтырып ап, бо чайын суурнун ногаанчыдылгазы болурун аазап турган. А херек кырында чүү болганыл? Бүдүн чай эрте берди, суурже суг-даа акпады, суур, район эмежок депутаттарывыс «шалын»-биле чурттаар болгаш үеним эрте бергенин эскербээн, ылангыя РФ-тин депутады Монгуш Владимир хөй шалынны Москвадан ап орар, херек кырында оон бистин районга кылып, бүдүрүпкен ажылы чүл? Биске ол чүүнүн-биле дузалажып турар кижил, кожуун даргазынга ийи неделя олургаш, үндүр чыыртадыпты». Ол ышкаш Тыва Республиканын депутаттарының чамдыызы база чүү-даа кылганы билдинмес-тир.

Суурнун кудумчуларында «курраг терек сыраларны» даштыкы чурттардан келген аалчыларга көөргедип тур бис. Чуртталга-коммунал даргазы Миллер дээрзи хөй мүн акшаны чер үрегдээни дээш самчыгдан турар. Оон үрегдээн черин хым-даа тоовас, көрүп эрте бээр, оодала ону катап дескилеп катза, Ол бир талазында, Культура ордузунун стадионунун чаны-дыр, ийде, малывыс оттаар сиген-от үнзүн. Коммунал ажыл-агый чери суур чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылга дээш бир тускай агрономга шалыныы төлеп турар, а ол агроном «тик» (ноль) ажылды кылып тур. Мээн саналым — оон шалынының акчазы-биле буганың үрегдээн черлерин эде кызза, ам суурвус ногаан апаар.

Шынап-ла, бистин районувус төвү республиканың ийи дугаар барын талакы төвү боон турар, даштыкыдан келген аалчылар түрелгеи, күзүрмүүг суурвусту көргеш, бистиң чүү деп шоодар иргн? Биске ыянчыг чүве-дир, хамык чүве сандаараарга, оодала аал-оранывыстың овуу-хевирни чараш кылдыр эдип, септеп, эске чонга болдуустуг түренги, чалгаа хевирнике көргүслээлиер.

Суурже хивр аккан суг чүүле ногаанчыдылга эвес, а кудук чок хамаатыларның сад огородунга улуг идигни берип, чонну сегидип, тоттуруп кээр болгай. Ону амыдырал боду чеген, боттандырарын күзеп турар. Чай эртее-даа, күс айлары мүрнувуста, чер доннарында буганын үрелген черлерни эдип кылгаш, аэропорт адаанда хөй хос ховуну ийи буганың суу-биле чедиштир суттарын тургаш, чон ажыын көрзүн. Эт комбинадының коллективи ол ховуну четче ажыглап шыдээйн турар, оон хос кагган шелдерин эске организацияларга ажыглалга берип, буга-сумун ажылын күүсү үеде эде кылын алыр болза, часкы үеде ажыл бүдүүгүр, темп дүргеедээр болгай. Бижиктиг-Хаяның суун бээр аксырын ол бүгү депутаттардан дилеп, септеп, эске чонга болдуустуг түренги, чалгаа хевирнике көргүслээлиер.

Суурже хивр аккан суг чүүле ногаанчыдылга эвес, а кудук чок хамаатыларның сад огородунга улуг идигни берип, чонну сегидип, тоттуруп кээр болгай. Ону амыдырал боду чеген, боттандырарын күзеп турар. Чай эртее-даа, күс айлары мүрнувуста, чер доннарында буганын үрелген черлерни эдип кылгаш, аэропорт адаанда хөй хос ховуну ийи буганың суу-биле чедиштир суттарын тургаш, чон ажыын көрзүн. Эт комбинадының коллективи ол ховуну четче ажыглап шыдээйн турар, оон хос кагган шелдерин эске организацияларга ажыглалга берип, буга-сумун ажылын күүсү үеде эде кылын алыр болза, часкы үеде ажыл бүдүүгүр, темп дүргеедээр болгай. Бижиктиг-Хаяның суун бээр аксырын ол бүгү депутаттардан дилеп, өскөн-чөгенин тур бис.

Оран-чурттүн бойдус байлаан өстүрүп, чурттакчы чонунга чараш кылдыр хуулдурарын кым каймыг-даа чалап, чеже-даа бурган-чүдээнге чалбарыырга, күү-даа болбас. Көрүнөр даан, Кызыл-Мажалык суур болгандан бээр чеже он чылдар эртээнил?

Суурну ногаанчыдар дээш тайгалардан Хемчиктев кандыг чараш үнүштерни дарга, даамылдарның айтыышкыны-биле дазыл-дамырындан турул олурткаан дээрил? Биргээр чугаалаарга, күрүне өнчүзүнге кам чок үрегдекчилер кым-даа эвес, боттарывыстыр бис. Шынап-ла, буга-сумуну, кудумчуларга суглуг кудуктарны үешаавда идепкейлиг, мүрнакчы эш-өөрүү сос-домаан өзүтаар үнелээн болза. Кызыл-Мажалык суурну мындыг дөн-сай кырында эвес, ногаан чечек-чимис шыпкан турар дээрзинге кым-даа маргышпас. Бо дээрге эрге-дужаал эдилээн, хүн эрттирип чораан кижилерни хоралыг шаптыкты өдиргенин үстүнде айытканым бугасумунну, кудуктарны утканы херечилээн.

3-4 чыл бурунгаар ужархеме хонар улуг шелдүн чоогунда чаа тутқан бажыннарлыг Сельская кудумчуну аэропорттан көрзүн дээн ышкап, анаа 3 моторлуг, түүй-биле тутқан бажыннарлыг кудуктар кылган. Олар ажылдавас-даа, анаа «турасказдар» болу берген. Оон ажыын үүнүп аймаанга, чурттакчы чонга суг-суттат-биле хандырарының чугулазын барым-даалап, дилегин бүгү-ле депутат дужаалдыг кижилерге, адактын сөөлүнде, чаз кожуун чагыргазынга четкен, кандыг-даа харыы чок. Ында 15 хире чурттакчы суг чок 3 чыл четкен. Чамдык өг-бүлелер суг чогуудан янзы-бүрү зарыгларга таваржып турары чажыт эвес.

Буга суглары ажыглалга үнүп болур бүгү арганын чон билир. Ол үелерде суглуг турган болза, кандыг ыыштар, азырал куштар өспес дээрил. Азырал дагаалар, кас, өдүректер когу үүлдү. Кызыл-Мажалык суурунга изиг хүүнде кылаштаан кижилер ижиптер суг тыплпас. Хемчик оранчок ырак болгай. Чаглактаныр бүрүлүг ыяш хамаанчок, курраг калган куу ыыштарга бастырарының кыры келди. Шынап-ла, суурну сайыырадыр дээш район бюджединден та чеже мүн акша үнгеп чүве? Чеже шинтпир, доктаал архивте чыдар ыйнаан.

Кылган ажылынга түннел чок, хоолун аазаапкын кылган чамдык удуртукчуларны эки кижилер дээш депшидип турары база-ла эрги практика хевээр деп шүүмүүлээр мен. Миллер деп коммунхоз даргазындан кандыг-даа негелде кылбайн турары үеним негелдезинге дүүшпес деп бодаар мен.

Бистиң суурувусту углаан-баштаар кижилер чок болганындан, арыг-силиг кажаа-хевимнер кылдынмаан. Безин чадаарда, кудумчулар адын, бажыңнар дугаарларын кедээ болгаш өске черлерден келген эш-өөрлер хамаанчок, суурнун даргалары тывары бергедээн. Кудумчуларда таваан үнүштер кадып, машина-техниканын корум-чурум үрээри уламна көвүдеп турар. Суг-суттат чогундан чурттакчы чонну азырал инектери албан черлериниң тарымал үнүштерин үрегдеп, чаза-буза базып, ээ чок черлик ыттар чурттакчы чонну коргуда берди.

Черле суурже дарый кичээнгей салырын хамааты хуузу-биле негевес аргажок болду. Чамдык чедип кылдынмаан частырыглыг материалдар бижиирге, район солунунга үндүрбейн баарына хомудаар мен. Кызыл-Мажалыкты буга-суглуг, кудуктарлыг суур кылдыр хуулдуруп болур арганар барын чон-биле сүмележип тургаш, шинтпирлээрин дилеттим.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ТАГАР САНЫ: «Тыва сөдбаг» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтиг болгаш Чаза. «Шын» солуннун редакция коллективи.

Кол редакторнун оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улуг депутаттарының Советтери, политикалы-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-